

Володимир Дятлов

**ІСТОРИЧНА КОМУНІКАЦІЯ
ТА КУЛЬТУРА КОМУНІКАЦІЇ
ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
І РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2016

УДК 316.77 "04/14" (075.8)
ББК ТЗ(0) 4-7
Д 99

Науковий редактор – О. Б. Коваленко

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *С. С. Троян*;
доктор історичних наук, професор *К. М. Ячменіхін*

Дятлов В. О.

Д 99 **Історична комунікологія та культура комунікації доби Середньовіччя і ранньомодерного часу : Навчальний посібник.** – Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2016. – 160 с.

ISBN 978-966-7743-99-4

У навчальному посібнику висвітлюються теоретичні засади та завдання історичної комунікології, проблеми комунікації в історичній літературі. Головна увага приділена з'ясуванню комунікативної культури Середньовіччя і Ренесансу. Розглянуто особливості комунікативних процесів у європейській Реформації.

Для викладачів, вчителів, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 316.77 "04/14" (075.8)
ББК ТЗ(0) 4-7

Рекомендовано вченою радою
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 6 від 30.12.2015 р.)

ISBN 978-966-7743-99-4

© Дятлов В. О., 2016

ЗМІСТ

ВСТУП

Комунікація в системі гуманітарного знання.....	4
Історична комунікологія та її завдання.....	8
Основні етапи розвитку комунікативної культури	21
Проблеми комунікації в історичній літературі.....	24

КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Засоби, форми і види середньовічної комунікації	33
Простір і місце комунікації.....	44
Заради вічності: релігійно-церковна комунікативність.....	51
Політична комунікативність.....	61
Соціальна комунікація	68
Схоластика: кодекс педагогічної комунікації.....	77

РЕНЕСАНС І ЙОГО КОМУНІКАТИВНІСТЬ

Гуманізм і гутенбергівська культура друкованого слова	84
Мистецтво слова.....	93
Гуманістична комунікативність	96
Спілкування гуманістів: дружба обраних.....	100
Гуманістичне педагогічне спілкування	106

КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА РЕФОРМАЦІЇ

Реформаційна комунікація в соціально-дискусійному просторі.....	110
«Духовний заколот». Слово Реформації	117
Повсякденно-побутовий рівень реформаційної комунікації	124
«Ключові слова» Реформації. Лексика соціального протистояння	134
Магія «солодких слів».....	139
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	146
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	148

Вступ

КОМУНІКАЦІЯ В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Нові гуманітарні науки формуються як відповіді на виклики часу і мають на меті адекватне знання про людину й суспільство в широкому розумінні цього слова. Утвердження індустріальної цивілізації, ринкової економіки, соціально-мобільного суспільства і національно-демократичної державності свого часу призвело до створення «класичної» історичної науки, методологічною основою якої став позитивізм.

Обличчя історичної науки, як правило, визначається не тільки методом, а й об'єктом дослідження, який у загальній громадській думці виступає як «визначальний», провідний. Для ХІХ століття таким вважалася держава, економіка. У наступному столітті фокус уваги зосереджується на суспільстві, що призводить до тріумфу соціальної історії. В останню третину ХХ століття під впливом постмодерністської критики відбувається формування нової парадигми історії, основою якої є культура. Йдеться про становлення нового напрямку в історичній науці, який називають по-різному: новою культурною історією або історичною культурологією¹.

В епоху цивілізаційного повороту від індустріального до інформаційного суспільства не вистачає арсеналу традиційних гуманітарних наук для досягнення нових соціальних, політичних і культурних реалій, які визначаються такими чинниками, як глобалізація, масові комунікації, інформаційний простір, інформаційні технології. Становлення інформаційного суспільства, «інформаційна революція» актуалізували проблему оновлення гуманітарного знання, адекватного вивчення соціальних і

культурно-комунікативних процесів, виникнення нових наук про людину та суспільство. За таких умов починають вимальовуватися контури фундаментальних основ постіндустріальної парадигми суспільствознавства. Щоправда, у хаосі ідей, переплетінні традиційних і нових гуманітарних дисциплін поки що важко визначити наріжні камені майбутньої науки про людину і суспільство².

Можна з упевненістю говорити про те, що в еkleктичному процесі пошуку нових підходів і напрямів увага фахівців різних галузей знання зосереджується навколо проблем комунікації, інформації та комунікативних відносин. Незважаючи на те, що вони посідають важливе місце в працях філософів, психологів, соціологів, політологів, культурологів, лінгвістів, увесь арсенал ідей і здобутків лише у загальних рисах наближує до створення комунікативної теорії, яка б могла визначити парадигму майбутнього суспільствознавства.

До ключових понять сучасних гуманітарних наук належить поняття **комунікація**, яке починає фігурувати в науковій літературі на початку минулого століття і набуває з часом різноманітних інтерпретацій та характеристик. Основний зміст цього поняття можна звести до спілкування, передачі інформації, повідомлень, медійних засобів, встановлення тимчасових і стійких контактів.

В індустріальному суспільстві найбільш ефективним чинником розвитку вважалося промислове виробництво, обмін і споживання – предмет уваги економічної науки. У постіндустріальну добу комунікація виступає як продуктивна сила, засіб зв'язку об'єктів матеріального і духовного світу, емоційного і інтелектуального наповнення спілкування, обміну інформації на різних рівнях людської взаємодії. Комунікація охоплює увесь спектр взаємодії людей, починаючи від міжособистісного спілкування і закінчуючи взаємодією великих спільнот. Можна погодитися з тезою Н. Лумана про те, що «соціальні комунікації становлять підвалини будь-якого суспільства». Незаперечність фундаментального значення комунікації дає підстави для різнопланового вивчення і з'ясування цього феномену в історичному процесі, його ролі і значення в історії людства.

Комунікацію слід розглядати як структуру і як процес, що відбувається в соціокультурному і часовому просторах. При вивченні її як структури йдеться про системи, в другому випадку –

про зміни комунікативних зв'язків, взаємодії людей, обміну інформацією. Зміст, форми, засоби спілкування контактів з метою передавання інформації, пізнання і досягнення консенсусу становлять комунікативні відносини.

У кожному суспільстві формується і функціонує комплекс базових типів, структур, принципів, форм і засобів комунікативних відносин, які можна визначити терміном **комунікативність**. У свою чергу, комунікативність визначає характер культури комунікації суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку.

«Ядром» комунікативності є найбільш мобільна, чутлива і мінлива сфера людського життя – **спілкування** у всій його різнобарвності і різноманітності, а також комунікативні системи і явища як на глобальному рівні, так і на рівні особистісного спілкування.

Історія особистості, як і суспільства в цілому, розгортається як драма, зіткнення, протидія, конфлікт характерів. Не абстрактні, безіменні обставини, а динамічна система комунікативної взаємодії та вчинків дійових осіб визначає «дух» історичного процесу. У такому середовищі протидій і перетинанні різних вольових зусиль формується і діє особистість. «Драматизація» історії, до якої так прагнули свого часу античні автори, є далеко не літературно-риторичним прийомом, а відображенням реального комунікативного наповнення політичного, соціального і культурного життя.

Людина в спілкуванні з іншими намагається впливати на своє оточення і середовище, досягти певних шаблів у соціальній ієрархії, утвердити себе як особистість. Характер такої активної комунікативності має на меті або укріплення і зміцнення соціуму, або, навпаки, його руйнацію, вихід за межі звичної практики.

Соціальні, політичні, релігійні структури, інститути, спільноти, почуття, уявлення, вчинки людей існують як реальні системи спілкування, як певні медійні канали і простори. Комунікативні дії людини мають вольове спрямування і мету, які визначаються інтересами та інстинктами. Прагнення до влади, власності формують певний тип мислення і комунікативну поведінку особистості, вербальні і невербальні засоби якої мають на меті підкорення інших своїй волі, своїм задумам. Кожне соціальне спілкування має свою комунікативну інтенцію, комплекс мотивів і цілей, спрямованості свідомості людини на певний об'єкт. Спрямованість є вектором, який вказує на перехід від мотиву до мети, від питання «чому?» до питання «для чого?»³ Комунікативні

відносини охоплюють сферу політичної, соціальної, культурної взаємодії.

Комунікація є культурою межі, кордонів, що пролягають між людьми, соціальними, політичними релігійними групами і спільнотами, і водночас культурою внутрішньої взаємодії людей у цих групах і спільнотах. Як комплекс людського спілкування в різних формах, вона не є «відображенням» і зовнішнім проявом свідомості та світовідчуття, а має також свої автономні механізми, які постійно змінюють і формують свідомість та емоційний стан людини.

У річищі нових філософсько-методологічних підходів виникла **комунікологія** – наука, яка вивчає суспільство як інформаційно-комунікативну систему. Предметом нової науки є соціальні й культурні комунікації, механізми передавання інформації, обмін сенсів і змістів, матеріально-енергетичні засоби та форми комунікативності, людське спілкування, накопичення, засвоєння, осмислення інформації.

На сьогодні, незважаючи на розвиток і глобалізацію комунікативних процесів, наука про комунікації знаходиться на стадії свого становлення. Величезна кількість теорій і водночас «комунікацій», галузевих, концепцій цього явища, введення дисциплін з комунікації в навчальні плани підготовки фахівців різних, переважно гуманітарних професій, є свідченням стихійного процесу становлення нової галузі наукового знання, який потребує теоретичного осмислення. У цьому стрімкому потоці визначається низка наукових і навчальних дисциплін, які охоплюють комунікативне поле. Насамперед, йдеться про теорію комунікації, міжособистісну, ділову комунікацію, комунікативний менеджмент, теорії культурних, вербальних, візуальних, політичних, соціальних, міжнародних, віртуальних комунікацій.

Сьогодні можна констатувати: склався новий науковий напрям, який має власний предмет дослідження, категорії, поняття, засоби, методи. Це системне утворення, що об'єднує різні наукові галузі і в основі якого лежать перш за все соціологія і психологія комунікації. Окреслилась також тенденція розділити дві наукові сфери: комунікологію як фундаментальну теоретичну дисципліну і, в її межах, комунікативістику як прикладну дисципліну, що досліджує функції та засоби інформаційних процесів у суспільстві⁴.

ІСТОРИЧНА КОМУНІКОЛОГІЯ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

Становлення комунікології, інших медійних наук, зосередження уваги на проблемах інформаційного суспільства спричинили зміщення інтересу історичної науки в бік історії комунікацій, медіа, засобів масової інформації, друку, письма, технічного оснащення медійного та інформаційного простору. Цей вплив не обмежується тільки вибором тематики досліджень, а стосується також запозичення методів нових наук, комунікології, медіалогії, інформатики, теорії інформації.

Іншими словами, відбувається те, що історики вже встигли охрестити «стратегією привласнення», коли взаємодія відбувається на рівні поєднання теорії неісторичної дисципліни з історичним методом. В останні півстоліття історики практично не створили власне «історичних» теорій. У більшості випадків вони розв'язували проблеми методологічного оновлення шляхом звернення до теорії інших соціальних і гуманітарних наук. Найчастіше таке поєднання відбувалось у вигляді моделі: соціальна дисципліна – відповідна історична субдисципліна. Саме на поєднанні історичного методу з тематикою і методами наук про комунікацію може відбуватися становлення історичної комунікології.

У світлі повороту до вивчення комунікації та міждисциплінарної історіографічної стратегії сьогодні постає питання про завдання і можливості нової історичної дисципліни – історичної комунікології, її здатності оновити тематику та методи досліджень і дати відповіді на проблеми сучасності. Теоретичне осмислення проблем засобів масової інформації, їхнього впливу на громадськість ставить перед істориками завдання пошуку відправних методологічних засад для конкретних історичних досліджень комунікативних відносин.

Історична комунікологія розглядає комунікацію як центральну категорію, крізь призму якої аналізуються всі сфери життя суспільства. Вона розглядає культуру не тільки як певний сектор життя, а як медіум історичної життєвої практики у всій її суперечності та складності. Дослідження менталітету, світовідчуття, уявлення і ставлення до дійсності, звичаїв, ритуалів, символіки як специфічних форм комунікації, бінарних опозицій, «свої – чужі»,

«багаті – бідні», «прости – знатні», «добрі – злі» закладає підвалини для нового знання про суспільство. Перенесення центру ваги на вивчення суспільства як комунікативної системи потребує залучення величезного масиву історико-антропологічного та етнологічного матеріалу.

Історична комунікологія має з'ясувати, заради чого відбувалось спілкування, писались або виголошувались тексти і відбувався **процес соціальної комунікації**. Соціальна історія накопичила цінний матеріал з історії спільнот, громад, корпорацій, класів, верств, груп, об'єднань. Увага істориків була зосереджена перш за усе на з'ясуванні спільних виробничих, професійних, матеріальних, релігійних інтересів і функцій. Комунікація як одна із центральних категорій будь-якої спільноти знаходилась на периферії дослідницьких пошуків. У вивченні представницьких зібрань, зборів, органів влади увага зосереджувалася на аналізі програм, рішень, законів тощо. Однак, закони або рішення могли залишатися на папері і не впливати на реальне життя, у той час як процес їх прийняття, спілкування, дискусії являли собою реальну дійсність, відображали характер суспільних відносин у цілому.

Вторгнення комунікативної проблематики у сферу юридично-правової і політичної тематики, яка завжди належала до пріоритетних напрямів досліджень Середньовіччя і раннього Нового часу, є свідченням загального повороту в розвитку історичної науки⁵. Сутність цього повороту полягає в перетворенні медієвістики з політико-правової в соціокультурну історичну дисципліну.

Історична комунікологія досліджує структуру комунікації, яка є невід'ємною складовою соціальних і міжособистісних відносин, їх найбільш реальним і мобільним проявом у повсякденному житті. Значною мірою вона більш точно і гнучко відображає реальний стан суспільства, його особливості. Можна розглядати будь-які моделі суспільства, реально-історичні або теоретичні, однак усі вони базуються на основі певного набору ознак, які в повсякденному житті є досить умовними. Відповіді на запитання «як спілкувалися у середньовічному суспільстві різні стани» – «ті, що молилися», «ті, що працювали» і «ті, що воювали» – у повсякденній практиці можуть дати більш складну картину, в якій соціальне переплітається із суто особистісними чинниками.

Структура комунікації не співпадає із соціальною структурою – більше того, вона може руйнувати соціологічні побудови і

конструкції істориків. Як справедливо зауважила Л. Репіна, не можна вважати розв'язаною проблему співвідношення реальних історичних спільнот і соціальних категорій. Можна, звичайно, користуватися поділом мешканців середньовічного міста на вищі, середні і нижчі верстви, взявши за основу майнові та економічні відомості. Дослідження життєвої практики показують штучність такої логічної схеми і ставлять питання про пошуки реальної комунікативності в середньовічному місті, з'ясування системи реальних взаємин, прозорості кордонів між різними групами населення в процесі їх спілкування. Іншими словами, різні податкові групи, за якими історики поділяють городян, можуть бути цілком непомітними в реальному спілкуванні, а їх майнові відмінності не заважати дружнім особистісним відносинам і зв'язкам. Приналежність до патриціанської родини може стати перешкодою у взаєминах з іншими, навіть багатими бюргерами. Із соціологічного погляду, родини Монтеккі й Кобулетті належали до однієї соціальної групи, однак шекспірівська драма їхнього ворожого протистояння є достатньо реальною. Дослідження спілкування, з'ясування комунікативного простору дають складну і мобільну картину устрою і функціонування суспільства.

Історична комунікологія, спираючись на методи мікроісторії та історичної антропології, ставить за мету **дослідження міжперсонального спілкування**, яке в останні роки стає центральною темою соціальних наук, культурології й поступово привертає увагу історичної науки. Відносини між членами сімей, друзями, сусідами, розмови, спонтанні зустрічі та контакти є не тільки інваріантними й тривіальними явищами, а й історично обумовленими культурними феноменами неабиякого значення. Тривалий час вивчення таких комунікативно-ментальних явищ, які вважались привілеєм медієвістики, презентованої істориками школи «Аналів», сьогодні поступово перетворюється в один з пріоритетів соціокультурної історії.

Міжособистісні комунікації є не тільки центром соціального спілкування, а й належать до фундаментальних компонентів творення і розвитку світу, в якому задіяні пересічні громадяни, представники політичної та культурної еліти. Розвиток технічних засобів комунікації, прискорення швидкості передачі інформації, введення індивідуальних засобів зв'язку сприяють зростанню ролі міжперсональних контактів у житті суспільства. Дедалі стає все більш очевидним, що дослідження міфів та символів залишається

недостатнім, якщо вони не включені в комунікативний простір. Ідеться про розширення предметного поля історії культури, що дає можливість по-новому підійти до з'ясування різних соціальних категорій та спільнот, зв'язків, що поєднують суспільство. Подібні проблеми розглядались у контексті соціальної історії та історичної антропології. Однак дослідження міжособистісних відносин мали характер «супроводу» вивчення інших тем і були позбавлені самостійного значення.

У центрі уваги історичної комунікології постають **питання інституціональної реалізації міжперсональних комунікацій**, їхньої суб'єктивності, кризових етапів, мутації. У такому разі логічною є постановка питання про внутрішню динаміку міжперсональних комунікацій, їх регуляцію державними, релігійними, соціальними і культурними нормами. Вони можуть розглядатися як складові еволюції різних соціокультурних спільнот, маленьких сільських громад, мегаполісів, держав.

Міжперсональні відносини, їх динаміка неодноразово демонстрували свою залежність від технічних можливостей, упровадження яких призводило до революційних змін у людських контактах і взаєминах: листування, введення регулярного поштового зв'язку, будівництво залізниць, розповсюдження телефону, впровадження Інтернету та мобільного зв'язку в постіндустріальному суспільстві. Міжперсональні спілкування визначаються приналежністю людини до певної ментальної мікро- або макрогрупи, члени якої знаходяться на однаковому рівні культурного розвитку, поділяють спільні цінності та світоглядні позиції⁶.

Органічною складовою історичної комунікології є мистецтво спілкування, яке існувало завжди, набуваючи різних форм. Середньовічна куртуазія, або придворний етикет, у цьому контексті виступають як важливі елементи комунікативних відносин.

Комунікологічний підхід відкриває нові можливості для вивчення політичної історії. **Політична комунікація** не є хаотичною, неупорядкованою – вона завжди має свою структуру, символіку, ритуали, процедури, правила. У цьому контексті одним із завдань є висвітлення не загальних абстрактних відносини, а реальних політичних дій, контактів, символічних акцій, партійних з'їздів, зустрічей, публічних промов, дискусій, пропагандистських кампаній, використання інформаційних технологій. Політичний

сенс формується у процесі взаємодії «професійних» ідеологів і самосвідомості учасників політичного процесу, який реалізується через комунікативні процедури та акції. Як приклад можна назвати дипломатичну комунікативність, яка в процесі становлення національних держав набуває свого протокольного оформлення, в якому кожна дія, кожний документ мають не тільки змістовне, а й процедурно-символічне значення.

Інтерес до комунікативних відносин у сфері політики обумовлюється особливістю людської психіки, прагненням людини спостерігати все, що відбувається на політичній сцені, як спектакль, драму і трагікомедію, учасниками якої є реальні персонажі, колективні й індивідуальні актори. У політичному процесі людей часто мало цікавлять принципи, програми, ідеологічні погляди, з якими виступає політик, – набагато більший вплив та інтерес має те, як він виглядає, говорить, спілкується, поводить себе в публічному і приватному житті. Не менш важливе значення мають загадкові, sensationні вчинки, прояви таких якостей, як мужність, сміливість, підступність, жорстокість. Тобто історика цікавить усе те, що складає комунікативну складову політики, а не маніфести або відносини політичних сил.

До головних завдань історичної комунікології належить **вивчення комунікативного простору**, в якому реалізуються відносини між людьми, їхні контакти і спілкування, відбувається обмін інформацією. Простір упорядковує і структурує комунікативні відносини, що полегшує їх дослідження, оскільки в будь-якій системі можна визначити комунікативні вузли, зони, в яких перетинаються контактні лінії. Будь-яка соціально-політична система неможлива без приміщень і місць для спілкування. У світлі історичної комунікології середньовічна ринкова площа є не тільки економічним елементом, а місцем обміну інформацією, церковний храм – місце звернення до Бога, проповіді та засвоєння Божого послання, монастир – місце повної ізоляції від світу заради постійного спілкування з Богом; у секуляризованому суспільстві монастирські приміщення могли перетворюватися на приміщення політичних клубів, як це було за часів Французької революції. Індустріальне суспільство урізноманітнює простір публічного спілкування населення.

Цілком зрозуміло, інтерес становлять, не тільки самі споруди, топографічні та географічні аспекти спілкування, але й церемоніальні, протокольні, обрядові форми і процедури

комунікації. Так, у релігійних паломництвах важливе значення мали не тільки мета і переживання моменту святості, а й процес подолання простору, спілкування з людьми на шляху до «святих» місць, які, були також важливими контактними зонами. У релігійному спілкуванні першорядну роль відігравала «святість» місця, його чудодійність. Своє комунікативне навантаження мали сфери приватного життя – від сільського будинку, крихітної міської кімнати до палаців. Комунікативний простір включає міста і села, дороги, телефонні й комп'ютерні мережі, місця виробництва і розповсюдження масової інформації. Зауважимо, що все створене людьми, особливо архітектурні споруди, є комунікативними текстами, які підлягають прочитанню.

Розповсюдження інформації у всі часи відбувалось нерівномірно. Можна визначити зони інтенсивного обміну інформацією або інформативно насичені простори, і зони, в яких переважає внутрішній інформаційний обмін у межах невеликих спільнот. В архаїчні періоди історичного розвитку існував значний контраст між центрами інтенсивного інформаційного розвитку і зонами, де інформація залежала від аграрних циклів і передавалась із покоління до покоління без значних змін. Індустріальна революція і розвиток нових інформаційних технологій нівелює, але не усуває інформаційні зони.

Кожна із суспільних структур, влада, церква, громада, прагнула до свого інформаційно-вольового впливу і утворення власних інформаційних зон. Вивчення процесу передавання і доведення інформації від владного центру до підданих, до периферійних територій відкриває нові можливості для з'ясування природи влади.

Історична комунікологія має на меті вивчення і передавання інформації між сусідніми і віддаленими, ізольованими культурами і спільнотами. В історичній літературі переважає компаративний підхід до вивчення народів і культур, у той час як проблеми дифузії, проникнення, запозичень залишаються на периферії дослідницького інтересу. Особливий інтерес при цьому становлять порубіжні інформаційні простори, де відбувається спілкування різних культур, центри яких віддалені один від одного.

Специфічною сферою інтересів історичної комунікології є дослідження **фальшивої інформації**, чуток, слухів, пліток. Фальсифікації в житті суспільства посідали настільки важливе місце, що можуть претендувати на дослідження їх як історичного

феномену, який поряд з кон'юнктурними мотивами має, безперечно, свою психологічну і соціокультурну природу. Масив історичних пам'яток, побудованих на навмисному викривленні дійсності, включає як видатні і знамениті твори, наприклад, трактат про Костянтинів дар, так і масу матеріалу про звичайну побутову брехню. Фальшива інформація є не тільки навмисним перекрученням правди, а й елементом людської творчості, фантазії. Часто така інформація відіграла провідну роль у творенні суспільних феноменів, особливо таких, як заколоти, повстання, революції, в яких чутки, плітки, викривлена інформація ставали звичайним явищем, усі учасники подій інтерпретували події відповідно до своїх інтересів. В історичній науці класичним дослідження феноменів масового психозу, породженого «велетенськими фальшивими чутками», можна вважати працю М. Вовеля, присвячену аналізу такого явища, як «великий страх» часів Французької революції XVIII століття.

Вивчення суспільства не може бути повним без **з'ясування комунікативної природи заколотів, масових заворушень, повстань**. В історичній літературі давно вже склалися схеми, за якими вони вивчаються: передумови, причини, перебіг подій, рушійні сили, програми, результати, наслідки. Однак раціонально побудовані логічні моделі не враховують того, що соціальні заворушення є водночас комунікативними феноменами, в яких акумулюються різні вольові комунікативні дії, впливи, тенденції, інформаційні вибухи, що визначають поведінку мас, їх емоції, дії та вчинки. У Реформації і Селянській війні в Німеччині 1517 – 1525 років «простий народ» боровся проти «тиранів», проти «Риму», «диявола», «приватної користі» за «свободу християнина», «Божу справедливість», «загальне благо». Реформація відбувалась як інформаційна революція, в процесі якої було використано нові технології впливу на світогляд і настрої людей.

Окремим напрямом досліджень є **вивчення комунікативної культури революцій**, з'ясування місця і ролі інформації і медійної громадськості в їхньому розвитку. Проблема комунікації влади і громадськості є однією з центральних для розуміння культури революції. Талановиті публіцисти, оратори, журналісти, видавці, пропагандисти, люди, які володіють даром слова, на перших етапах революції визначають розвиток подій, поведінку широких мас. І, навпаки, на стадіях завершення революційного процесу вони втрачають свою роль деміурга і перетворюються на «обслугу»

фінансової олігархії, політичних кланів та угруповань. Люди, які приходять до влади, вже не мають тієї харизми і пропагандистського дару, як ті, котрі починали революцію.

У полі зору історичної комунікології перебуває **медійна сфера людської діяльності**. Творчість людини, її ідеї набувають певної матеріальної форми. Текст, звук, зображення при тиражуванні здатні впливати на життя суспільства і на цивілізаційні процеси в цілому. У цьому випадку стара формула XIX століття про перетворення ідей в матеріальну силу доповнюється важливим проміжним елементом – медійним простором, який являє собою світ знаків, символів, технічних аудіо- і відео засобів.

Характер комунікації, засобів передавання і розповсюдження інформації визначає динаміку історичного процесу. Християнству знадобились століття для утвердження і розповсюдження, а його відгалуженню – протестантизму, який був породженням друкарського верстату і друкованого слова, – одне століття. За умов нових інформаційних технологій відбувається прискорення не тільки поширення інформації, а й політичних і соціальних систем.

У будь-які часи існували посередники між авторами ідей і масами, тими, кому вони адресувались. Перемога Реформації була б неможливою без проповідників і масових листівок – прообразу масмедіа, успіх марксизму не можна пояснити без його палких агітаторів і т. д. Натомість медіа не є нейтральними посередниками між ідеологами і масами, вони самі є різновидом творчого формування світоглядних позицій аудиторії. Володарем думок є не тільки той, хто висуває ідеї, а також той, хто їх передає, інтерпретує, тлумачить.

Медійна сфера завжди перебуває в стані постійної вульгаризації, залежності від запитів, смаків та уподобань широкої аудиторії. Високі теологічні положення Томаса Аквіната доводили до мас священники, проповідники, які іноді ледь знали латину і дещо чули про його вчення. Публіцистика доби Реформації наповнена вульгаризмами, лайливими виразами і висловлюваннями. Не становлять винятку і полемічні твори багатьох гуманістів. До XX ст. у творенні медійного простору брали участь самі автори ідей, що стримувало їх перекручування і довільну інтерпретацію. У наступному столітті, завдяки оновленню технічного оснащення в передаванні інформації і засобів спілкування, відбувається формування медіократії, яка не тільки стає посередником, а й

значною мірою творцем світогляду, моральних орієнтирів і естетичних уподобань публіки.

Культивування певних тем, які користуються «попитом» у суспільстві і знаходять свого адресата, створює відповідний комунікативний простір, за межами якого в якості маргінесу існує «неактуальне» для цього часу коло питань і проблем, що цікавлять невелику частину суспільства. Актуальність суспільної тематики досить часто залежить від наявності талановитих авторів, публіцистів, письменників, журналістів, митців, творчість яких породжує численні наслідування в межах означеного ними комунікативного кола питань. Перетворення інформації у товар тільки посилює тематичну заданість комунікативного кола, його заангажованість. Говорити, писати, показувати вигідно те, що добре продається і знаходить попит в аудиторії. Навіть обговорення найбільш гострих і доленосних тем ринкова комунікативність переводить у площину вульгаризованої культури з її характерним прагненням до сенсаційності, надзвичайності, емоційного сприйняття того, що відбувається.

Історична наука постійно переймається проблемою творчості людей, наслідками їх дій, які завжди відрізняються від попередніх задумів і цілей. Розв'язання цієї проблеми на основі загальних логічних схем невідповідності історичних умов для реалізації тих чи інших ідей, зазнало кризи і призвело до крайнощів – визнання стихійності історичного процесу, «потоків життя», в якому відсутні закони і закономірності. Вивчення сталих механізмів і стихійних елементів спілкування, соціальної комунікації відкриває нові можливості для з'ясування ролі інформаційно-медійного забезпечення реалізації людських задумів і проектів.

Дослідження масмедіа, їхньої взаємодії з іншими формами міжперсональних комунікацій – ще одне із завдань історії комунікації, яка досліджує, як у складних і суперечливих комунікативних трансформаціях виникають медійні спільноти, встановлюються комунікаційні зв'язки між медіа і громадськістю. Історична комунікологія пов'язує технічні аспекти історії медіа і комунікацій із соціальною і політичною історією, а також з герменевтикою, що врешті-решт дає підстави для створення якісно нового історичного підходу.

Завдання історичної комунікології – **вивчення розвитку технічних засобів комунікації** під кутом зору людського спілкування і передачі інформації. Від глиняних дощочок і

папірусів до комп'ютера і мультимедійних технологій – так можна визначити історичний шлях технічного оснащення передавання і збереження інформації, повсякденного приватного і публічного спілкування людей.

Зовні цей процес виглядає як послідовний розвиток технічних засобів передавання інформації, винаходів і відкриттів, що створювали нові можливості для різних видів комунікації. Доцільною є також постановка питання про те, як на це впливало прагнення людей до спілкування і розповсюдження інформації, її масового тиражування. Чому на окремих етапах історичного розвитку воно було стриманим і уповільненим, а на інших відбувалося розблокування інформації, її інтенсивне поширення і розповсюдження?

Відтак, постає завдання «археологічного» дослідження процесів виникнення й розповсюдження тих чи інших медіа, їх засвоєння і осмислення, технічного оснащення, соціальних, політичних комунікативних відносин. Центральним у цьому плані є питання про те, яким чином відбувалися комунікативні революції, руйнація кодів комунікації, її технічних умов та інтелектуальних процедур.

Функціонування суспільства, динаміку його розвитку не можна зрозуміти без дослідження **інформаційного й медійного інструментарія різних верств і груп населення**. Перед дослідниками постає проблема асиметрії, дисгармонії і нерівномірного розподілу інформації, що пов'язано із соціальними функціями різних соціальних груп. Натомість така асиметрія може в цілому створювати досить стабільну й урівноважену систему інформаційно-медійного існування суспільства. В епоху Середньовіччя рицарство було носієм військової інформації, комплексу знань та правил спілкування, які були недоступні й заборонені для решти населення. Князівська та королівська верхівка репродукувала й накопичувала комплекс знань, ідей, звичаїв, стереотипів щодо управління і утримання влади, побудови взаємин зі своїми підданими. Інформаційно-медійні «банки» мали сільські та міські громади, які вони поповнювали й ретельно оберігали від сторонніх впливів. Зміни інформаційних кодів тієї чи іншої групи, поява й поширення в їхньому середовищі нетрадиційних знань призводили до руйнації станових кордонів і стабільних соціальних відносин. Демократичні тенденції, що руйнували абсолютизм, базувалися на проникненні уявлень і знань

про владу та управління в середовище тих верств, які до цього не розглядали себе як суб'єктів політики.

Предметом історичної комунікології є не тільки реальний історичний процес, але й **комунікативно-історіографічний дискурс**, який значною мірою впливає на формування світогляду й історичної пам'яті суспільства. В останні десятиліття спостерігається процес «історизації» масової інформації, посилення в ній історичних акцентів. Засоби масової інформації стають найбільш впливовим чинником формування уявлень про історичне минуле, про історичні персоналії, життя і побут людей на різних етапах історичного розвитку.

Проблеми історії та історика в інформаційному суспільстві, нових інформаційних технологій перебувають в центрі уваги фахівців, викликають жваві дискусії. Ідеться насамперед про вплив медіа і засобів комунікації на історичну науку. Історія у дзеркалі засобів масової інформації – проблема, яка пов'язана сьогодні з переосмисленням характеру історичної науки, форм і засобів репрезентації історичного матеріалу, «медіалізації історії та історизації медіа».

Історична комунікологія в системі історичного знання не може розглядатися лише як екскурс в історію засобів масової комунікації, соціального спілкування, технічного оснащення інформативних систем. Вона може бути результативною у тому випадку, якщо її розглядати як логічний результат розвитку історичної науки в цілому. У методичному і методологічному відношеннях історична комунікологія може реалізовуватись у діалозі з історією культури, соціальною історією, етнологією, історією науки і техніки, психологією, соціологією, філологією, семіотикою, теорією інформації. Вона досліджує в єдиному цілому технічні основи медіа і комунікативності, соціальні, економічні, політичні процеси, щоб не тільки з'ясувати медійні інновації, а й виявити зміни коду комунікативності.

Криза історико-антропологічного проекту ставить питання про пошуки оновлення історизму на шляхах створення соціокультурної історії, яка б акумулювала й інтегрувала в собі вивчення усіх сфер людського життя. Соціальне і культурне визначаються як універсальні матерії людського існування, життя людини, її індивідуальних прагнень.

Пошуки виходу з кризи зосереджуються сьогодні на пізнанні реальної соціальної практики, індивідуальних і колективних

«акторів», які діють самотійно або за готовими правилами і ролями. Ми знову повертаємося до старої проблеми, яка постійно інтригувала історичну науку: як люди творять історію, хто вони в історичній драмі – актори, які погано виконують волю режисерів і свої ролі, чи вільні імпровізатори і творці текстів. Людина у повсякденному житті і великій історії – тема, що залишається головною для сучасної історичної науки на шляху її подальшого розвитку.

Як бути з комунікативними відносинами? Вони є частиною світогляду, менталітету, поведінки, символіки, звичаїв, які, безперечно, впливають на політику, соціальні процеси і водночас належать до сфери виробництва, розвитку технічних засобів передавання інформації, інформаційних технологій управління, навчання, які також визначають стиль життя людини і суспільства. У такому разі можна говорити про третій підхід: усі феномени людського буття розглядаються крізь призму комунікації.

Історична комунікологія і джерелознавство – проблема, яку не можна обійти при визначенні предмету і завдань нової історичної дисципліни. На перший погляд, між ними є чимало спільного – обидві дисципліни вивчають репрезентативність тексту, його походження, достовірність інформації. Принципова різниця між ними полягає в тому, що історика, який вивчає комунікативні відносини, цікавить реальна дія цього тексту, його інформаційні функції в суспільстві.

Для дослідника важливим джерелом вивчення середньовічного міста є літописи, автори яких ретельно й сумлінно описували події. Однак у реальному житті міста ці тексти не відігравали значної ролі, оскільки вони були «закритими» документами, відомими автору або вузькому колу осіб й використовувались у якості «службових» довідників. Історична комунікологія розглядає їх, у першу чергу, як засоби збереження і передавання історичної пам'яті, накопичення інформації для самоідентифікації, самоутвердження міської громади в майбутньому. Подібним чином у реальному комунікативному процесі листування, приватні розмови, щоденники із записами про відносини з іншими особами, державні документи мали закритий характер і впливали на громадськість опосередковано. Однак вони мають важливе значення як історичне джерело для вивчення різних сфер життя, в тому числі й для аналізу комунікативних відносин.

Усе зазначене вище дає підстави зробити **висновки** про те, що в історичній науці відбувається становлення нового напрямку, який можна визначити як історичну комунікологію. Методи і проблематика історичної комунікології можуть бути складовою соціальної, політичної, економічної, релігійної історії або інтегруватись в історію культури. Можливим є третій варіант: історія комунікації може бути самостійним напрямом, який охоплює всі сфери життя – від виробництва матеріальних благ до високого мистецтва. Підставою для такого твердження є те, що комунікація, попри численні різноманітні її визначення, належить до фундаментальних понять сучасного гуманітарного знання.

Можна говорити чимало про можливості та проблеми історичної комунікології, зокрема про її претензії на статус нової історичної дисципліни. Врешті-решт, бути їй самостійною дисципліною чи новим напрямом історичних досліджень залежатиме від потреб, запитів та проблем, які будуть у центрі уваги суспільства і фахівців. Важливе інше: історик не може бути байдужим до проблем своєї науки, до її інструментарію, до прочитання відомого за допомогою нових методів. Його не може не хвилювати проблема «живої» історії, в якій діють не абстрактні сили, яка будується не за статичними моделями, а в якій відбувається реальне спілкування, починаючи від персонального рівня до всесвітньої системи людських взаємин та обміну інформацією.

В останні роки наполегливо спростовують міф про кумулятивний характер історичного знання, однак слід зазначити, що старі напрями і школи аж ніяк не змінюються новими, а співіснують з ними, зберігають своїх прихильників у різних генераційних та інституційних нішах. Залежно від кон'юнктури вони можуть бути здатними до відродження або об'єднання з іншими напрямками, але рідко капітують⁷.

Історична комунікологія не заперечує інших напрямів та історичних дисциплін. Водночас, оскільки комунікація відбувається у просторі і часі в будь-якій сфері людського існування, вона має претензії на кумулятивну роль в осмисленні історичного процесу. Широта історичного матеріалу, макро- і мікроісторичні виміри комунікації потребують для досягнення цього феномену залучення методів і здобутків різних історичних і гуманітарних дисциплін. Міждисциплінарний підхід дає можливість утверджувати самостійний характер історичної комунікології, не розчиняти її в

історії культури, політики, економіки, суспільства. Стратегії історичного пошуку будуть визначатися залежно від вибору істориками найбільш впливового комунікативного чинника. Які напрями будуть переважати у дослідженнях історії комунікації – ті, які базуються на ідеях про визначальну роль технічних засобів комунікативності у формуванні історичного типу людини, чи ті, що розвивають тезу Ю. Габермаса про людство як комунікативне співтовариство, – сьогодні сказати важко. Можливий також інший варіант: історія комунікації буде розглядатись як складова культури, яка, як вже зазначалось вище, претендує на інтеграційну роль в історичних пошуках.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

При всьому розмаїтті комунікативних відносин можна простежити їх довготривалі цикли, що визначаються характером політичних, соціальних, економічних, буденно-побутових процесів, і відносно короткочасні «кризові» періоди революцій, соціальних катаклізмів, релігійних конфліктів.

Комунікативні відносини Середньовіччя складали більш-менш стабільну систему, яка змінювалась досить повільно. Винахід книгодрукування і друкарських засобів тиражування інформації суттєво змінив комунікативні відносини й людські взаємини і поклав початок їх модернізації. На відміну від Середньовіччя, ренесансно-реформаційна система спілкування відрізнялась запровадженням засобів масової інформації – явища, якого не знали попередні епохи. Уведення в практику друкованого тиражування інформації змінило комунікативний код, який визначав зміст і форми комунікативних відносин до індустріальної революції.

У такому випадку цілком доречними є питання про те, чи можливою була Реформація без нових засобів масового тиражування і передачі текстів? Чи не пов'язано виникнення гуманістичного індивідуалізму з появою нових засобів самовираження особистості? Не меншу інтригу викликає питання про те, чому провідну роль у подіях Французької революції XVIII століття відігравали люди, професійна діяльність яких була пов'язана з інтелектуальною, інформаційною і медійною

громадськістю – журналісти, публіцисти, актори, адвокати, тобто усі, хто володів даром слова і мистецтвом впливу на публіку. У такому разі, де починається процес перетворення медійної громадськості у четверту владу?

Г. М. Мак-Люен віддавав перевагу технологічним і технічним засобам інформативних та комунікативних процесів у формуванні свідомості і світогляду людей на різних стадіях історичного розвитку. Відповідно він визначає три основні етапи розвитку комунікацій.

Період дописемної культури, коли панувала усна інформація, зорові та слухові форми сприйняття світу. Таким формам і способам комунікації були притаманні безпосередність, пряме, особистісне спілкування людей. Інформація від одного покоління до іншого, від одного регіону до іншого передавалась через міфи, епос.

Середньовіччя виступає завершальним етапом архаїчної комунікативності. В умовах панування релігії і церкви вона базувалась на «священному знанні», яке зберігалось і культивувалось у замкненому латиномовному науковому середовищі. У дозованому, вибіркового вигляді воно поширювалось серед широкого «народного» загалу. Віртуальний комунікативний простір визначався перш за усе релігійними переживаннями: молитовні звернення, медитації, ісихастичне занурення у внутрішній світ, видіння межують з язичницьким ставленням до природи як до «живої» частини Всесвіту.

Наступний період визначається пануванням писемно-друкарської культури, книжкової форми спілкування, сприйняття світу крізь абстрактно-умовні знаки. У модерний час з'являються нові форми спілкування, зменшується значення символіки, вона витісняється з релігійної сфери і замінюється реалістичними формами у світських комунікативних відносинах. Тривалий час зберігається дуалізм письмових і друкованих форм вираження. Ускладнюється цифрова мова. Майже зовсім зникають видіння, як правило, вони стають основою утворення нових релігійних меншин і сект. Реформація відкриває широкому загалу доступ до «священного знання» через засоби масової комунікації. Ренесанс і Реформація є перехідною епохою у формуванні широкого інформаційного простору на основі письмового і графічного коду збереження і передавання інформації.

Гуманістично-просвітницький комунікативний проект передбачав рафіноване наукове знання, яке було призначене для запровадження в середовище «темних», неосвічених мас простолюду. Система комунікативних відносин нагадувала середньовічне повчально-педагогічне ставлення освіченої «еліти» до народу.

Просвітницька комунікативність стає невід'ємним елементом і основою індустріального суспільства, в якому володарями інформації виступали вчені, літератори, журналісти, інтелектуальні кола. Вони формували навчально-освітній та інформативний рівень решти населення залежно від потреб виробництва і ринку.

Книжкова культура породжує новий віртуальний світ. Світ уявлень став частиною життєвої практики людини, пошуків ідеалів, замріяності, сентиментальності. До початку ХХ століття друковане слово залишається основним носієм публічної інформації. Письмова культура, листування, панує у сфері ділових або приватних відносин.

Період з 1880 по 1960 рік історики роздягають як перехідну епоху в комунікативних відносинах, пов'язану з утвердженням мультимедійного комунікативного спектру (фотографія, кіно, радіо, ілюстрації), диференціацією й оновленням медійних форм. Суттєвою ознакою цього перехідного часу є формування «медійної громадськості», яка не залежить від просторового знаходження та присутності, конкуренції ринково-господарських і політичних впливів. Друга індустріальна революція формує інформативно-комунікативний простір, в якому діють на паритетних засадах різні групи суспільства. Вчена просвітницька еліта втрачає права володарів знання. Поширення інформації відбувається через засоби масової інформації, медію громадськості. Поряд з професійними комунікаторами у формуванні інформаційного поля беруть широкі верстви населення, відбувається вульгаризація масової комунікативності.

На сучасному етапі першорядними стають проблеми візуально-слухового сприйняття світу, співіснування книжково-друкарських засобів з електронними формами масової комунікації. На думку Г.М. Мак-Люена, електронні візуально-слухові засоби комунікації здатні докорінним чином змінити хід історичного розвитку, долю людства і мати визначальний вплив на всі сфери життя.

В епоху постмодерну зростає роль «зображення», візуальних образів, утверджується своєрідна ікономанія, зменшується роль живого голосу, спілкування відбувається через технічні, електронні засоби. Основою збереження пам'яті стає цифрова культура, яка охоплює Інтернет, передачу зображення і голосу на відстань, цифри стають невидимими кодами інформації. Витісняються найдавніша письмова форма передавання інформації, панування друкованого слова. У цей період зберігається дуалізм електронних і паперово-книжкових носіїв інформації.

ПРОБЛЕМИ КОМУНІКАЦІЇ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В останнє десятиріччя набирає силу тенденція до стрімкого збільшення досліджень з проблем масової комунікації, інформації, історії медіа, преси, технічного оснащення засобів масової комунікації. Що стоїть за цим історіографічним поворотом – суто механічне збільшення кількості досліджень на актуальну тематику в постіндустріальному інформаційному суспільстві чи оновлення методологічного інструментарію вивчення минулого? Як він впливає на якість і характер історичної науки в цілому? Наскільки серйозними є претензії дослідників у цій галузі на утвердження нової історичної дисципліни – історичної комунікології?

Історія комунікацій, письма, книги, друку, преси, журналістики, засобів масової інформації, зв'язку, транспорту тією чи іншою мірою завжди перебувала в полі зору істориків. Однак, дослідження в цій сфері виступали доповненнями до економічної, соціальної, соціокультурної історії і не розглядалися в контексті комунікативних відносин у суспільстві.

В останнє десятиріччя можна спостерігати перехід історіографічного дискурсу в нову якість і говорити про становлення історичної комунікології як самостійного напрямку. Підставою для такого твердження є не тільки й не стільки стрімке зростання кількості публікацій, а визначення нової проблематики і методики досліджень, тенденції до інтеграції різних знань про комунікацію.

Одна з головних рис історіографічного повороту – переорієнтація фахівців у галузі політичної, соціальної, економічної, соціокультурної історії, інших традиційних напрямів

досліджень на вивчення комунікації в межах проблематики і тематики, якою вони займались раніше. У цьому можна побачити прагнення до пошуків нових підходів до вивчення й аналізу вже знайомих феноменів (влада, держава, суспільство), які постійно перебувають у центрі уваги. Безсумнівно, таке захоплення комунікативною стороною історичного матеріалу свідчить про значні евристичні можливості нового напрямку.

Про усталеність і перспективність нового напрямку свідчить започаткування нових серійних видань, спрямованих на висвітлення різних аспектів комунікації та історії медіа. Майже всі провідні історичні часописи та журнали видали випуски, у яких не тільки вміщено конкретні дослідження, а й сформульовано довгострокові програми і проекти вивчення проблем комунікації.

Формування теоретико-методологічних підвалин досліджень історії комунікативних відносин у сучасній історіографії значною мірою відбувається під впливом філософії М. Хайдеггера, К. О. Апеля, Ю. Габермаса, Н. Лумана, Д. Гільдебранда. Для німецької історичної науки найбільш популярним і найбільш цитованим автором є, безперечно, Ю. Габермас, – автор найбільш розгалуженої теорії комунікативної природи суспільства.

Популярність праць Ю. Габермаса визначається значною мірою тим, що він одним з перших спробував сформулювати нові уявлення про історію громадянського суспільства і влади як публічної інституції. Проблема комунікативних відносин влади, публіки (громадськості) і народу є однією з центральних для розуміння природи історичного розвитку. Тут знову постають питання про форми і способи контактів між ними, вивчення тих медійних елементів, які з'єднують їх у єдине ціле.

Зосередження уваги дослідників на проблемах публічності влади і громадянської відкритості, ролі та функцій преси, різних видів періодики у формуванні відносин між владою і суспільством знаходить пояснення у світлі особливостей розвитку європейської історіографії. Історична наука завжди досить чутливо реагувала на зміни політичної конфігурації, структурні перетворення у сфері влади, зміщуючи акценти з історії королів та імператорів на вивчення управління, станових і представницьких органів, правової та судової системи.

Утвердження публічного характеру влади, формування основ відкритого суспільства за часів раннього Модерну виглядає цілком логічним з огляду на розвиток книгодрукування, виникнення

періодичної преси, нових видів масмедіа. Вже для реформаційного століття публічність, відкритість можна визначати як соціальну реальність, яка охоплювала величезні маси людей. Тому певним чином справжньою несподіванкою було викриття публічного характеру середньовічної влади. Сьогодні на основі нових історичних студій можна без перебільшення стверджувати, що політичний дискурс у домодерні часи також «розігрувався» не за зачиненими дверима. На передній план наукового інтересу з недавнього часу виходить дедалі більше питань навколо результатів цих досліджень, а ключовими словами в дискусіях стають поняття «публіка», «публічність», «відкритість».

Історики-медієвісти спробували з'ясувати характер середньовічної відкритості та комунікативності, у тому числі й публічності влади, шляхом аналізу символіки, ритуалів, жестів як комунікативних засобів. Такий підхід дає нові й досить переконливі знання про їхні інформаційні функції та навантаження в різних сферах суспільного життя⁸.

Політична комунікація Середньовіччя в новітніх дослідженнях розглядається у тісному зв'язку з менталітетом і культурною суспільства. У дослідженнях, присвячених історії середньовічних комунікативних відносин як складової народної культури, відчувається вплив «старих майстрів» і мислителів у галузі історії культури – Й. Хейзінги, Н. Еліаса і, в першу чергу, М. Бахтіна, який розкрив внутрішню динаміку і природу середньовічної народної культури.

Значна кількість досліджень, присвячених вивченню комунікативної ролі ритуалів, церемоній, звичаїв, не тільки не вичерпали теми, а поставили низку питань і проблем, які мають ключове значення для з'ясування природи домодерних суспільств. Підбиваючи підсумки попередніх досліджень, Б. Штольберг-Рілінгер у програмній статті, опублікованій у «Журналі історичних досліджень» за 2004 рік, визначила символічну комунікацію як один із головних об'єктів досліджень на наступні роки⁹.

Для епохи раннього Модерну дослідження символічної та ритуальної комунікативності можна назвати певною мірою периферійними. Зусилля дослідників історії цього періоду в останнє десятиріччя зосереджені на проблемах відкритості влади і суспільства, поставлених свого часу Ю. Габермасом у дослідженнях структурних перетворень та становлення вивчення феномену «громадянського суспільства»¹⁰. Концептуальне рішення

німецького дослідника полягає у визначенні тісного зв'язку між політичним розвитком і комунікативним кодом суспільства, що є безперечним внеском автора у теорію демократії.

Ю. Габермас докладно простежив формування «суспільно-політичної сфери», яку він назвав «суспільно-буржуазною сферою». З політичної точки зору вона означає комунікативний простір, в якому відбуваються дискусії, обмін інформацією. Зародження і становлення громадянської відкритості та структурні перетворення у цій сфері розглянуто в контексті соціально-державних трансформацій і змін комунікативних структур через засоби масової інформації.

Захоплення істориків феноменом політичної комунікативності, формування структур відкритості є цілком зрозумілим за часів велетенських змін, що відбуваються у різних сферах сучасної цивілізації і торкаються фундаментальних проблем розвитку сучасної демократії. Наскільки залежить її подальша доля від комунікативних мутацій, інформаційної гіпертрофії – питання, яке їй надалі потребуватиме звернення до історичного матеріалу.

Вдалих досвід Ю. Габермаса сприяв, щоправда, із запізненням, появі низки конкретно-історичних досліджень у сфері громадської думки, політичної відкритості і ролі в цьому вербальних і невербальних засобів інформації. Написані у середині 60-х років минулого століття праці Ю. Габермаса тривалий час залишались на периферії академічного інтересу. Однак в останні десятиліття спостерігається справжній бум досліджень із визначеної ним проблематики, переосмислення – крізь призму категорій комунікація, публіка, громадськість, відкритість – вже відомих історичних феноменів, таких як, наприклад, Просвітництво XVII – XVIII ст.¹¹. У цьому контексті можна назвати твір французького автора Р. Шарт'є, присвячений вивченню культурних витоків Французької революції XVIII сторіччя¹². Давні ідеї Д. Морне, а ще раніше І. Тена, про визначальну роль Просвітництва і нової філософії в підготовці революції історик апробує крізь призму комунікативних відносин, формування літературного поля і широкої аудиторії, появи інституту громадської думки і зростання його ролі у визначенні дій та поведінки мас.

Однією з найбільш улюблених тем, які розглядаються під кутом комунікативного аналізу, є стара і досить добре вивчена істориками тема влади і суспільства. Інтенсивність досліджень у

цьому напряму дає підстави говорити про намагання створити нову політичну історію Середньовіччя та раннього Нового часу¹³.

Активізація історико-медійних досліджень поставила проблему визначення основних понять в історіографічних студіях. К. Х. Фюрер, К. Хіккетір і Ф. Шільдт запропонували розуміти «публічність» як центральний пункт історії комунікацій і медіа, для того, щоб осягнути й чітко визначити розвиток масмедіа та їх внесок у констиціоналізацію та перетворення модерного суспільства¹⁴. Автори пропонують розрізняти загальне поняття «публічність» і конкретні ансамблі «публічностей». При цьому вони наголошують на безпосередньому взаємозв'язку історії публічності з історією міста, яке дедалі частіше починає розглядатися як комунікативний простір, одним з центральних елементів якого є масмедіа.

Теза про варіативність відкритості знайшла обґрунтування на конкретно-історичному матеріалі раннього Нового часу в дослідженні Е.-Б. Корбер. Усі три категорії відкритості – відкритість влади, відкритість освіти, відкритість інформації – не належать XVI ст., а є теоретичними категоріями, які приписані реформаційному часу. Пізнє Середньовіччя і реформаційна епоха вживали слово «публічний» в іншому сенсі, як протилежність «приватному»¹⁵. Використання поняття відкритість ускладнюється тим, що сьогодні воно стало багатозначним як ніколи: від ефемерної аудиторії до сукупності персон, які беруть участь у публічних заходах¹⁶.

Якщо більшість дослідників надають перевагу періодичній пресі та друкованим засобам інформації у формуванні відкритості суспільства, то С. Рау і Г. Швергофф, видавці збірника «Між храмом і таверною», спробували змістити акценти і дослідити різноманітні місця і простори відкритості за часі пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу¹⁷.

Визначення ролі приміщень і простору автори здійснюють у межах концепції структурного, нормативного та інституціонального упорядкування усіх сфер життя людини. Вивчення цього аспекту комунікативних відносин дає підстави говорити про них не як про хаотичний процес, який не піддається чіткому визначенню, а як про систему, яка охоплює усі сфери життя людини.

Гендерні студії також свідчать про тенденцію до вивчення історії комунікативних відносин і становлення громадянського суспільства. Між «домашністю і відкритістю» – так визначила проблематику дослідження жіночої преси, перших німецьких

журналів У. Вексель. Автор намагається переглянути традиційну модель «чоловічої громадськості» і «жіночої приватності». Нормативний дискурс про поляризацію поколінь і підпорядкованість жінок приватній домашній сфері, а чоловіків відкритій політичній діяльності сприймався як реальність¹⁸. Починаючи з 80-х років, автори ставляться критично до такої дихотомії публічності та приватності. Вивчення жіночої преси, публіцистичної творчості дало можливість зробити новий крок для перегляду стереотипів щодо жіночої «схильності» до приватного життя.

Зосередження уваги на вивченні відкритості, публічності, становлення періодичної преси, інших видів медіа за часів раннього Модерну досить швидко призвели до постановки проблеми про значення і масштаби закритості, таємності та секретності – зворотного боку публічності. Співвідношення, масштабність і взаємозалежність сфер приватного і публічного, відкритого і закритого, явного і таємного наштовхує на думку про те, що суспільство йде шляхом не зменшення і знищення закритої комунікативності, а лише змінює її змістове наповнення. Результати досліджень у цьому напрямі дають підстави більш обережно ставитися до ідеї розширення відкритості за рахунок подолання закритих сфер навіть за часів інформаційних вибухів. Дослідження проблем секретності і таємності виходять за межі політичної проблематики й охоплюють сферу приватного життя людини, ставлення до тіла, сексуальності, науки, мистецтва¹⁹.

Більшість праць, присвячених історії комунікації і медіа, спрямована на з'ясування комунікативного коду суспільства на різних етапах його розвитку. Поряд з ними помітно виділяється серія досліджень, написаних під впливом такого чинника, як об'єднання Європи і формування комунікативної культури європейського простору. В епоху становлення націй і національних держав, історики зосереджували увагу на боротьбі «національних організмів», на їхньому протистоянні і конфронтації.

В останні десятиріччя спостерігається тенденція до висвітлення дипломатичної комунікації, механізмів досягнення злагоди між державами. У світлі такого підходу війни сприймаються скоріше як аномалії, ніж звичайна практика, у якій не було альтернативи. Прикладом такого дослідження можна назвати монографію Х. Луттер, присвячену вивченню політичної комунікації в епоху переходу від Середньовіччя до Нового часу²⁰.

Дослідниця показує «дипломатичну комунікацію не тільки як ансамбль різноманітної практики і техніки інформативного посередництва, а як багатогранний процес політичного спілкування за допомогою символіки»²¹. Висвітлення форм і правил дипломатичної зустрічі, починаючи від «базових актів» церемонії прийому і прощання до протокольних зустрічей, дало можливість виявити комплекс знакових систем, які забезпечували стабільність відносин між державами. Вербальні акти суворо регламентованого спілкування являли собою найбільш важливу складову дипломатичних контактів.

Історики мають великий досвід у вивченні економічних, політичних, культурних контактів та зв'язків. Сьогодні намітився новий підхід до вивчення комунікативного простору, до з'ясування комунікативної ролі окремих міст і регіонів²². Досить оригінальними є дослідження культури доріг, подорожей, технічних засобів зв'язку, які дають підстави розглядати Європу як комунікативний простір.

Перетворення масмедіа на впливовий чинник політичного і соціокультурного розвитку (четверта влада) поставили проблему вивчення історичних витоків цього феномену. Визначення постіндустріального суспільства як інформаційного, радикальні зміни, що відбуваються у сфері людських відносин під впливом інформаційної революції, дали привід для утвердження тези про визначальну роль медіа в розвитку суспільства. Найбільш безапеляційно цю ідею обстоює відомий канадський дослідник засобів масової інформації Г. М. Мак-Люен. Простежити, яким чином спочатку фонетичний алфавіт, а потім книгодрукування змінили форми досвіду, світогляду і самовираження – такою є мета численних публікацій цього автора, зокрема його книги «Галактика Гутенберга»²³. Розвиток телекомунікацій посилив увагу до проблем візуальних засобів інформації²⁴.

Принциповим моментом при цьому є визнання визначальної ролі технічному оснащенню культури, яке призводить до зміни самої суті організації людського життя. У такому разі, якщо люди XVI ст. балансували між середньовічним корпоративним досвідом і модерним індивідуалізмом, то електронна епоха перевернула це співвідношення, обмежила індивідуалізм і утвердила як норму корпоративну взаємозалежність. Ідею автора можна розглядати як одне з підтверджень того, що зміна культурно-цивілізаційного коду, що відбулась із розпадом гутенбергівської галактики,

повернула людство до середньовічних принципів життя. На тлі міфу про «нове Середньовіччя», спостереження канадського автора набувають надзвичайної ваги у визначенні місця сучасної епохи в історії людства. Щоправда, слід звернути увагу на таку особливість творчості Г. М. Мак-Люена, як прагнення до широких узагальнень на основі логічних схем і емоційно-літературних аргументів, без залучення конкретно-історичного матеріалу. У всякому разі цей «недолік» спонукає до перевірки його несподіваних і сміливих ідей.

В. Фаульстих спробував узагальнити історію розвитку медіа від найдавніших часів до сьогодення. Концепція автора полягає в «культурній історії медіа», яка передбачає вивчення їх як тотального явища. В. Фаульстих намагається сформулювати загальний історичний підхід до мультимедійної дійсності Середньовіччя і раннього Нового часу, з'ясування функції медіа у поступовій трансформації суспільства. Основу цього підходу становить уявлення про медіа не тільки як про канали технічного посередництва, а як про значний творчий інструмент формування соціальних взаємозв'язків. Культуру без медіа, на думку автора, взагалі не можна уявити – усі суспільства повинні розглядатися як «культурні, комунікативні і медійні співтовариства». У своєму дослідженні автор виходить із гнучкого поняття медіа, яке він намагається враховувати в контексті історичного процесу і здатності медіа до перетворень.

Головна ідея дослідження полягає у доведенні тези про те, що не тільки в інформаційному суспільстві, а й на усіх етапах історичного розвитку медіа складова у комунікації відігравала значну роль у житті людства, набуваючи при цьому різноманітних форм і видів. У такому разі більш зрозумілим стає феномен сучасного інформаційного суспільства. Можна стверджувати, що його особливість полягає у створенні унікальних систем збереження інформації й уповільнення у такий спосіб її ентропії, характерної для попередніх століть.

Не можна не згадати ще один історіографічний напрям – дослідження проблем дигітальної, цифрової культури. Цифровий матеріал, давно задіяний у дослідженнях з економіки, фінансів, торгівлі, в останні роки починає вивчатись у контексті культури як засіб передавання та збереження інформації, як складова світогляду людей на тій чи іншій стадії історичного розвитку.

За формуванням різних напрямів досліджень з відповідними методичними підходами і позиціями спостерігається прагнення до

комплексного розгляду феномену комунікації і медіа на різних етапах історичного розвитку. Палкі дискусії істориків навколо таких понять, як «комунікація», «публічність», «інституціональність», «комунікативний простір», що відбуваються в останні роки, досить чітко відображають тенденцію до визначення предмету, завдання і методики нового історіографічного напрямку, його кумулятивної ролі в історичних пошуках.

Вплив нових медійних і комунікологічних дисциплін найбільш помітно відчувається в дослідженнях з історії комунікативних відносин, засобів масової комунікації в модерні часи. У центрі досліджень постає питання про те, яким чином можна говорити про «комунікативну революцію» для ХІХ і ХХ століть, про «зміну кодів», які визначали комунікативні процеси, що призвели до формування «інформаційного суспільства».

Насамкінець спробуємо усе ж таки висловити твердження про те, що у стрімкому і бурхливому потоці досліджень останнього десятиліття сформувався напрям, який можна визначити як історичну комунікологію, що досліджує становлення і розвиток відкритості, публічності громадянського суспільства, комунікативні і медійні трансформації.

Вона пов'язує технічні складові історії медіа та комунікації з соціальною історією, а також активно залучає методи герменевтики для того, щоб дослідити характер комунікативних відносин. Історична комунікологія не може розглядатися лише як екскурс в історію засобів масової комунікації, соціального спілкування, технічного оснащення інформативних систем. Вона може бути результативною у тому випадку, якщо її розглядати як логічний результат розвитку історичної науки в цілому.

КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ЗАСОБИ, ФОРМИ І ВИДИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Комунікативні комплекси і структури епохи Середньовіччя мали на меті забезпечення єдності християнства, доведення присутності, дієвості і легітимності влади, зміцнення могутності імперій, королівств, інших державних утворень.

Панування усного слова як основного засобу спілкування, передавання інформації і знань передбачало провідну роль безпосередньої міжперсональної комунікації, особистого знайомства, спілкування в межах сільських та міських громад, члени яких знали один одного. Корпоративно і соціально структурована комунікативність перетиналася з поділом на сусідів, друзів, знайомих, які спілкувались у залежності не тільки від виробничих, а й суто життєвих обставин – свята, зустрічі, відпочинок, весілля тощо. Слово, яке вимовлялось або співалось, було невід’ємним від візуальних образів тих, хто його виголошував. Палітра почуттів, настроїв визначалась не тільки інформацією, а й зовнішнім виглядом, характером, місцем зустрічі співбесідників.

Особливість усної інформації полягає в тому, що вона не піддається точній фіксації і «втрачається» в процесі передавання, що неодмінно призводить до її викривлення, приблизності, вигадкування забутих елементів. Панування усного слова у політичному і соціально-побутовому житті супроводжувалося відповідними засобами його передавання і потребувало постійного повторення, уточнення, доведення до слухачів.

Інформативні компоненти середньовічної культури були зорієнтовані на слухове, акустичне сприйняття. У культурі усного слова твори різних жанрів і видів були розраховані на читання

вголос. Теологічні трактати, прозаїчні та поетичні тексти створювались для читання і публічного виголошення. Корпоративна організація суспільства, управління громад були побудовані на усному слові, на вмінні публічно виступати і доводити свої аргументи. Поряд із церковною красномовністю досить широко був розповсюджений звичай виголошення урочистих промов, що сягав своїми коріннями традиції співів під час святкових процесій.

В епоху Середньовіччя втрачає своє значення політичне і судове ораторське мистецтво – основа античної полісної публічної громадської діяльності. Натомість ораторська мова продовжила свій розвиток у церковному житті, проповідях, розрахованих на широку аудиторію.

У «дистанційному» спілкуванні переважало **письмо**, яке використовувалась, у першу чергу, для офіційних документів та матеріалів. Рукописних книг було відносно мало. Грамотність у середньовічному світі, яку можна назвати відносно високою, була розповсюджена не всюди. Ознайомлення за допомогою писемного слова з джерелами культури було привілеєм вузького кола осіб.

Відсутність друкарства компенсувала **каліграфія** – важливий і досить «престижний» вид високого мистецтва. У догутенбергівську епоху вона була одним з елементів спілкування, естетичного і точного оформлення інформації, свідченням майстерності й мистецького рівня автора, його поваги до того, кому адресовано послання. Текст був свого роду витвором мистецтва за своїм оздобленням. У першій половині XIII ст. розвиток економіки, культури, освіти потребували швидкого письма – скоропису. Скоропис народився головним чином в університетських аудиторіях, у процесі написання і переписування конспектів.

У другій половині XVI ст. почерки починають втрачати своє значення. Каліграфія відмовляється від особливих претензій і повністю переходить на службу канцелярії²⁵.

Поряд з переписуванням книг у містах існувала велика кількість писарчуків, які складали й оформлювали документи. **Клерки**, або нотарії, були службовцями міських, сеньйоральних, королівських, імператорських канцелярій або мали невеликі конторки. Більшість з них об'єднувались у цехові організації (колегії). Папські, імператорські, королівські канцелярії мали розгалужений характер і забезпечували діловодство, реєстрацію та обіг документів.²⁶

Професійні клерки за умов неписьменності більшості населення й невисокої освіченості правлячої еліти відігравали функцію медіуму, надавали усному слову письмовий вигляд, насичений канцелярськими кліше та штампами. До того ж вони мали неабиякі можливості викладати й доводити до інших волю государів, вносити певні акценти, нюанси, керуючись прагненням догодити своїм патронам, показати свою майстерність.

Лист мав чітку і стабільну структуру: вітання, ім'я адресата, визначення статусу особи, її титули, звання; повідомлення або розповідь, які можуть зацікавити адресата, бути корисними для нього; побажання того, що адресат міг би зробити з даною інформацією, наскільки вона конфіденційна; завершення, яке містило звернення до адресата, побажання, вказівки щодо подальшого зв'язку.

Лист міг бути інтеракцією і кооперативним медіумом. Він визначав ролі й завдання і виступав як медіум тільки в комунікативній системі. Чимало листів вирізнялися експансією наративу, розповіді, що доводило їх до обсягу книги. Відправник вважав такий докладний лист подарунком і розраховував на адекватну відповідь. Інформація у середньовічній культурі вважалася даром, який підлягає обміну. Лист функціонував як комунікативний медіум і виступав як складова соціальних відносин. У шляхетному середовищі він був також частиною ритуалу, церемоніалу.

Мистецтво слова за доби Середньовіччя переживало суттєві метаморфози, які визначались відмовою від античної світської риторики й утвердженням нової, спрямованої на прославлення Бога. Ранньосередньовічна школа вимагала зубріння і запам'ятовування, тлумачення і коментування, а риторика, вихолощена і формалізована, ставала переважно інформативною, набувала музейного відтінку.

У суспільній практиці не було вже потреби ні в захисних промовах, побудованих за римськими зразками, ні у вишуканих жестах і декламації, ні у промовах перед широкою аудиторією²⁷. Августин, який сам пройшов школу риторики і викладав її, першим звернув увагу на перетворення її на техніку пустих за змістом промов. У кожного середньовічного жанру була своя мова з ретельно підібраним лексиконом і нормованою граматиною.

Поезія, пісня – складові урочистого свята. У шляхетному середовищі співаки, поети були неодмінними учасниками

застільних зібрань. Для розваги гостей при дворах князів складали вірші відомі поети. Поетичне слово сприймалось як не – буденне, значне за своїм змістом, що створювало відчуття і настрої свята, задоволення, насолоди. Змістом пісень було саме життя, зображене досить широко і докладно, де говорилось «про те, що було, що є, і що буде». Поет співав про те, що не в змозі утримати звичайна людська пам'ять, і тому його пісні мали «божественне» походження.

Поетична творчість, що передавалась широкому загалу в пісенній формі, у вигляді епічної розповіді, виступала не тільки як «насолада», але і як «мудрість», «зброя», що сильніші за фізичну могутність. У такий спосіб передавалися знання історії, подій минулого і сучасності, філософське осмислення того, що було і що буде.

Найбільш високо цінувалось у середньовічному суспільстві **мистецтво читання**. Сучасна людина при слові «читати», наприклад, уявляє себе вдома або у бібліотеці з книгою в руках, зануреною у текст. Документи Середньовіччя свідчать нам про інше читання – читання вголос. Публічні читання вголос, рецитації, на той час були найбільш ефективною формою розповсюдження нового твору письменника.

Читати означало набагато більше, ніж говорити. Римоване слово мало не тільки сильний вплив, а й високий авторитет. Чимало князів, герцогів, графів тримали при дворах читців, які вміли складати й декламувати вірші або проголошувати промови. При цьому не існувало великої різниці між співом і декламуванням – «співати і говорити», «говорити і співати» в такому разі були синонімами. Римована і мелодійна мова користувалась популярністю серед широкої публіки і була для читців найкращою можливістю привернути увагу слухачів. Інформація про політичні події, битви розповсюджувалась серед народу через декламовані промови, які практикувалися впродовж усього Середньовіччя. Мандрівник у такому разі виступав як передавач повідомлення. Читці прославляли не тільки можновладців, а й себе своїм мистецтвом. Щоправда, володіння високим мистецтвом не приносило «знаменитостям» кращої соціальної долі.

Сучасники у розповідях-співах цінували перш за все не літературну насолоду і задоволення, а інформацію. Якість промов і декламації полягала насамперед в актуальності й трактуваннях, а вже потім – у літературному оформленні. Актуальність визначалась «свіжістю» подій, новин, поки вони не ставали

історією. Поряд з цим серед широкої публіки популярними залишались балади про подвиги рицарів-розбійників або про видатні події минулого²⁸. У більшості випадків відносини між читцями і публікою складались за принципом: гість і господар. Запрошені читці намагались усіляко догодити публіці, її смакам і бажанням, оскільки від цього залежало їхнє благополуччя.

Ороакустична культура переважала у театралізованих виставах і дійствах. Бідність декорацій, міміки в акторів компенсувалась словом, жонглерством. Головне значення при цьому мало не стільки видовищна дія, скільки змістовне навантаження, яке передавалось через голосову інформацію.

Латинська мова вживалась, у першу чергу, в релігійно-церковній сфері. Вона посилювала сакральність католицького культу, сприяла піднесенню авторитета духовних осіб, які, на відміну від більшості людей, володіли цією мовою.

У світському суспільстві вона побутувала в обмеженому вигляді і чим далі, тим менше. На думку одного з дослідників середньовічної латини М. Ріхтера, створення середньовічних європейських держав й управління ними не дуже залежало від вживання латинської письмової традиції та мови. Латина у державній сфері недовго залишалась необхідним інструментом, який перетворився скоріше в декоративне доповнення²⁹.

За доби Середньовіччя поступово утверджується **«цифрова ментальність»**, пов'язана з розповсюдженням індійської (арабської) цифрової системи, а також введенням нуля, що означало справжню революцію в арифметиці. Число тепер мало не лише символічний смисл – воно набуло нейтральності, стало інструментом звичайного рахунку і рахування. Тут також було подолано теологічні перепони. Лише Бог, згідно з офіційною церковною доктриною, може знати точну кількість предметів і речей. Звідси впродовж Середньовіччя зберігалось негативне ставлення до різного роду переписів³⁰. Розповсюдження цифрової інформації посилювало раціональність і точність, логічне мислення, сприяло розвитку шкільної освіти, торгівлі, які потребували нових знань.

Середньовічна усна і письмова комунікативність органічно поєднувалась із візуальною, невербальною символікою, жестами, діями, закодованою системою знаків, алегорій, що набували певної самостійності³¹. Вони ставали важливими інформаційними текстами, доступними для широкого загалу. Зміст і значення

демонстративно-символічних дій визначались основними суспільними цінностями.

Функції символічної комунікації полягали в збереженні та стабілізації суспільства і водночас у перетворенні суспільно-політичного устрою і системи цінностей. За допомогою знакових дій стани заявляли про свої відносини, наміри, права і обов'язки. Ритуали артикулювали певні соціальні завдання: знаки пошестей, підпорядкованості, покірності.

За словами відомого дослідника Г. Альтгофа, «комунікативні засоби Середньовіччя в публічній сфері були переважно демонстративно-ритуальними», а суспільство було «чутливим до ритуалів, церемоніальних дій, жестів і звичаїв»³². У різноманітних формах невербальної комунікації слід шукати ключ до розуміння середньовічної культури.

Ритуали живили суспільство і владу із середини. Вони потребували від людини певної поведінки, якщо вона брала участь у діяльності своєї групи або співтовариства; спонукали учасників до комунікації один з одним, до публічних висловлювань про їхні взаємини; забезпечували правила поведінки, стабілізували пануючий порядок, полегшували взаєморозуміння і встановлення довіри; виконували важливі медійні функції³³. Вони забезпечували суспільство усією інформацією, необхідною для релігійного і суспільно-політичного життя, інформували про права та обов'язки, стан і характер соціальних відносин.

Сакральний характер влади визначав її культ, специфічну ритуальну мову з метою посилення впливу на підданих і відповідну демонстрацію їх покірності. За спостереженням К. Шрайнера, «мова політичної покори була ідентичною мові церковного покаяння». Загалом це було характерно для всіх традиційних спільнот, в яких релігія і політика, церковні та світські системи були переплетені між собою³⁴.

Завдяки ритуалу «провідні верстви» були здатні формулювати «корпоративні висловлювання» і заяви. Креативність ритуалу підживлювалась численними чинниками, замислами і задумами, що викликало знакову активність, пристосовану до ситуації.

У сфері політичної та соціальної комунікації відбувалась складна **взаємодія права і ритуалу**³⁵. У суспільстві існували не тільки офіційні правові норми, а й реальні механізми врегулювання відносин на різних рівнях суспільства, дієвість яких забезпечувалась традиціями, ритуалами та звичаями. При цьому

завжди існували розбіжності між нормативною базою суспільства і правою практикою, між «писаними» законами і звичаями.

Еволюцію комунікативності впродовж Середньовіччя і раннього Модерну визначало звільнення її від тиску звичаєвого права і підпорядкування нормам «писаного» права. Водночас звичаї виявилися настільки сильними, що право раннього Модерну змушене було адаптувати їх до юридичної практики.

Ритуали, символічні акти виконували функцію медіуму в урегулюванні конфліктів, у тому числі між владою і суспільством. Висвітлення конфлікту крізь призму символічної комунікації дає можливість відкрити не тільки соціальні, а й культурні аспекти взаємин у суспільстві.

Середньовічна комунікативність «довіряла» не тільки слову. Не менш ефективними були **візуальні засоби передавання інформації, емоцій, почуттів**. Побачене діє на почуття, викликає переживання, емоції, афекти. Вплив візуальних засобів посилюється тим, що образ виступає не абстрактним, а конкретним, наближеним до реальності. Оздоблення храму мало на меті посилення впливу Божого слова на почуття людини. Ефект досягався наочною чудодійністю. Наприклад, ікона Діви Марії у міській церкві німецького міста Цвіккау починала «плакати» під час богослужіння, що викликало відповідну реакцію й почуття віруючих. У драматичних творах – житіє, містерія, мікраль, священна історія – слово було лише одним з елементів, необхідним, але не самоцінним. Тексти літургійних драм, мікралей і містерій взагалі були анонімними. У виставах автора тексту витісняли на задній план усі ті, хто був задіяний у грі на публіку³⁶.

Письмовий текст також оформлювався як художній, супроводжувався мініатюрами та прикрасами. Картини, зображення, ікони, малюнки сприймалися і як образи, і як медіуми, які передавали певну ідею.

Окремі візуальні медіуми здатні передавати закладену в них інформацію й встановлювати зворотній зв'язок з тим, до кого зверталися. Іншими словами, вони могли «слухати» і «говорити». До таких медіумів належали сакральні предмети, ікони, реліквії, зображення і скульптури святих. Окремі з них набували надзвичайної медійної сили, ставали предметом поклоніння або, навпаки, прокляття. Чудодійність їх полягала у здатності впливати на настрої людей, окремих спільнот, навіть держав.

Невербальним засобам соціальної та культурної комунікації виступали **зовнішній вигляд, одяг**, який в ієрархічному суспільстві свідчив про соціальну приналежність людини. Влада намагалася примусити дотримуватись суворої відповідності одягу і соціального статусу людини, її службового рангу. Із середини XII і до XIX століття в європейських країнах імператори, королі, князі, міста видавали закони і статuti щодо одягу з метою зміцнення і збереження станового устрою³⁷. У домодерному світі одяг і зовнішній вигляд регулювалися визначенням форми одягу, знаків прикрас, кольорів, нашивок, гудзиків, матеріалу³⁸.

В епоху пізнього Середньовіччя і раннього Модерну бюргери і селяни намагалися подолати становий поділ суспільства. Нові звичаї, поведінка, символіка людських стосунків дедалі відвертіше ігнорували станові межі. Відсутність шляхетного походження заможні «прости» бюргери намагалися компенсувати показовою розкішшю своїх домівок, урочистих подій, одягом. Витрати на весілля, трапези ретельно занотовували, аби нащадки могли переконатися у своїй приналежності до славних родин. Прагнення до шляхетності було притаманне також для незаможних містян і навіть для нижчих верств, що призвело до появи так званих «удаваних» дворян, бюргерів та патриціїв.

Зовнішній вигляд, манери виявилися більш сильною зброєю у подоланні станового устрою, ніж трактати гуманістів проти привілеїв та рангового поділу людей. Масовий характер невербального показового зневажання становими правилами, їхня повсякденна дієвість руйнували стару систему, перетворювали закони і статuti про дотримання станових меж у декларації.

У середньовічному суспільстві будь-яка розкіш вважалася проявом корисливості, спрямованої проти соціального обов'язку людини – задовольняти з надлишків елементарні потреби бідних. Статутні норми, мета яких полягала у захисті станового устрою, регламентували проведення весіль, святкувань, хрестин.

Міські ради при цьому не дуже вірили у силу таких методів, у можливість за допомогою регламентів зупинити процес станового нівелювання. Так, міська рада Ульма заявила, що «оскільки все земне швидкоплинне, то не слід зупиняти природний хід речей». Бургомістр Любека Генріх Бремзе, як обізнана і освічена людина, відверто написав у 1478 році на полях тексту чергового статуту про одяг коротку резолюцію: «Усеодно він мало кого стримає».

Попри всю хаотичність, яку вносила повсякденність у спілкування і інформаційну насиченість життя, структура інформаційних інтересів містянина була досить стабільною. Вона включала, перш за усе, інформацію щодо професійної сфери, про ціни на ринку та їх співвідношення із сімейними прибутками, враження, що залишались від спілкування із сусідами і тими людьми, які приносили новини здалеку.

Веселе спілкування, не репресоване церковними настановами і правилами куртуазії, в епоху Середньовіччя виконувало функції не тільки дозвілля, а й збереження свободи у відносинах між людьми. Сміхові, веселі, карнавальні елементи межували з різними формами проявів невдоволення, погроз, лайок тощо. За таких умов весело-карнавальні дійства у певні кризові часи перетворювалися у загрозові й небезпечні для влади. Вільне спілкування було сферою гри, проявом чуттєвого та інтелектуального у соціальній комунікації. Спілкування молодих людей, хлопців і дівчат нагадувало своєрідне змагання у гострих, веселих і дотепних висловлюваннях, в яких можна було зазнати ганебної поразки.

Світ розваг мав свою стабільну структуру: таверни, шинки, де щовечора й щоночі збиралась «своя» публіка. Таке спілкування, часто з дівицями, не обтяженими вишуканими манерами, супроводжувалось вечерею, вином, танцями, співами, іншими розвагами. Шинок давав вихід енергії, відпочинок від тяжкої роботи, можливості вільного висловлювання, свободу і, нехай нетривалу, а все ж таки насолоду від швидкоплинного життя.

Неофіційна народна культура мала свою територію – площу, свій час – святкові та ярмаркові дні. Тут панувало вільне «вуличне» спілкування, фамільярна мова – лайки, божба, клятви, реклами ярмаркових шарлатанів, продавців чудодійних ліків³⁹.

Особливе місце у дозвіллі посідали **ігри**. Середньовічний танок був невід'ємним від колективного ігрового дійства. Кожен із учасників виконував певну роль, визначену традицією, неписаною режисурою. Досить часто танці були складовими народних вистав, комічних або драматичних.⁴⁰

Найбільш суперечливим було ставлення до азартних ігор. З одного боку, вони були розповсюдженими і складали невід'ємну частину дозвілля різних соціальних груп, з іншого – містили в собі виграш, зиск, що загострював відносини і спілкування гравців. Будь-яка гра породжувала не тільки любителів, а й «професіоналів», майстрів виграшу. Саме там, де відбувався перехід

гри у «професійне» змагання, починалися конфлікти, підозри, свари, шахрайство, внаслідок чого словесне протистояння закінчувалось бійками. Церква і влада вбачали в азартних іграх неабияку небезпеку моральності громадян і досить часто вводили обмеження та заборони. Вважалося, що веселе й дотепне спілкування відволікає від церкви, роботи, сім'ї, шкодить вихованню дітей.

Лайки попри своє різнобарв'я мали свою структуру і методи впливу на суперника. Лайка починалася зі словесної перепалки, потім переходила в стадію ганебних прізвиськ, висміювань, висловлювань на адресу роду тощо. Бійки при цьому були цілком еквівалентні лайкам і лайливим словам. У процесі лайки обидві сторони вступали на короткий час у царство безмежної свободи, коли можна дати волю почуттям.

Чутки і плітки досить яскраво відображають характер суспільства, світогляд людей і особливості комунікативних відносин. Як правило, вони мали під собою реальну основу, певну подію, явище з присмаком сенсаційності, важливості, надзвичайності. У плітках ці елементи зазнають нової інтерпретації з метою їх посилення, надання їм додаткової гостроти. Така логіка розвитку і розповсюдження чуток, тим більше за умов слабо розвинених засобів комунікації, перетворювала їх у важливий і часто вирішальний чинник комунікативних зв'язків і дій. У спокійні часи чутки надавали повсякденному буденному життю певний колорит, яскравість, психологічне напруження, очікування надзвичайного. Чутки – розповіді про дивні події, чудеса, неймовірні явища, таємниці, секретні або напівсекретні справи – різновид комунікативної творчості. За словами Еразма Ротердамського, «такі вигадки не лише приємно лоскочуть слух, але й допомагають весело проводити час, а декому, особливо священикам та проповідникам, навіть зиск приносять»⁴¹.

Формування і розповсюдження пліток мали свої принципи і закони, одним із перших серед яких була вимога правдоподібності, вірогідності того, про що йшлося. Плітки – справа жіноча, до якої чоловіки ставились зневажливо і зверхньо, дивилися на них як на витівки жінок, своїх дружин. Середньовічна жінка мала своє коло спілкування і теми для розмов із сусідками, подругами, знайомими. Обговоренню підлягали сімейні відносини, шлюбні справи, чутки, подробиці міського і сільського життя, поведінка влади. Сфера

розмов охоплювала коло проблем, тем і питань, в яких перетиналося сумне і веселе, комічне і трагічне, правда і вигадка.

Таємна та секретна комунікативність за часів Середньовіччя і раннього Нового часу була не меншою, ніж відкрите спілкування й обмін інформацією. Слід враховувати ту обставину, що значна частина справ, угод, домовленостей між людьми оформлювалися у закритому режимі і були невідомі широкому загалу. Відтак історик може знати про характер майнових або шлюбно-сімейних відносин більше, ніж сучасники, які користувалися переважно неофіційною інформацією.

Рецепція римського права, що починається у XIII ст., розвиток діловодства сприяли формуванню прошарку грамотних юристів і канцелярських службовців, які могли чітко і правильно вести справи, «керувати» інформаційним забезпеченням міської або державної служби.

Писарчуки давали присягу не тільки сумлінно вести усі справи, «письмові й усні», а й зберігати таємницю до кінця свого життя. В окремих клятвах, як, наприклад у місті Швєбіш Гмюнді писарчук обіцяв «поважній раді і суду не розголошувати нічого з того, про що він почує або дізнається, сумлінно і надійно зберігати, готувати документи, так, щоб із них нічого не зникло, робити так, щоб вони зберігались у канцелярії як секретні, так, щоб ніхто не зміг їх відкрити, прочитати, побачити і ніхто не зміг зняти копію або переписати»⁴².

Левову частку середньовічної комунікативності становили **фальшива інформація і дезінформація** – важливі засоби утвердження певної ідеології, формування громадської думки. Значну частину таких творів писали свідомо як вигадку з благою метою – довести або спростувати певні ідеологічні задуми. Водночас, багато з них були плодом «вільної» фантазії. Автори в такому випадку дописували те, що мало бути, але не збереглося з тих чи інших причин. Іноді це були сфальсифіковані юридичні документи, як, наприклад, знаменитий *Donatio Constantini*, «Костянтинів дар» – фальшивка, написана у VIII ст. при папському дворі. Цей документ мав на меті довести претензії пап на світську владу в європейських державах. За часів раннього Середньовіччя папи залежали від франкських королів, а пізніше, коли церква зміцніла, ці претензії набули реального характеру, «Костянтинів дар» слугував легітимізації папських задумів. На нього часто посилялися, він входив до офіційних збірок. Нищівну критику його

як фальшивого дав у XV ст. знаменитий гуманіст Лоренцо Валла⁴³. Заради доведення папських претензій на верховну світську владу у Європі складались фальшиві листи, спеціальні послання. Найбільш відомі з них «Декреталії Ісідора».

ПРОСТІР І МІСЦЯ КОМУНІКАЦІЇ

Середньовічні мегакомунікації формувались у трьох площинах: торгово-економічній, політичній, релігійній. Перший тип комунікації виникав здебільшого природнім шляхом – зручне географічне розташування, наявність стратегічних шляхів, сировинної бази, економічної активності. Торгово-економічні емпорії виникали на морських узбережжях і великих річках. Без Темзи і Ламаншу не було б процвітання Лондону. Копенгаген, надійно укріплений зусиллями влади, був привабливим для купців. Подібна щаслива доля спіткала Венецію, Амстердам, Марсель. У таких містах перетиналися інтереси ділових людей, відбувались зустрічі, укладались контракти.

Центри християнської комунікації виникали за іншою логікою – донести вчення Христа у віддалені куточки Європи та інших регіонів. Найшвидше християнство проникало в міста. Осередками християнізації сільської місцевості ставали монастирі. Церква поступово створювала розгалужену систему «святих» шляхів, яка охоплювала усіх мешканців міст і сіл. Церква також добре розуміла духовні запити пастви, її прагнення до «живого», яскравого, чудодійного у формуванні й укріпленні віри. За таких умов у різних куточках Європи виникають релігійні центри, що привертати віруючих своєю особливою святістю, куди приходили тисячі прочан. Центральним пунктом комуникативного простору середньовічної людини вважалася Свята земля, Палестина, пов'язана із життям та мученицькою смертю Христа. Саме сюди були спрямовані потоки прочан і войовничі походи хрестоносців.

Вузлові точки пересікання потоків інформації і спілкування в епоху Середньовіччя мали свою специфіку. У чітко визначеному соціальному просторі комуникативні відносини набувають упорядкованості й структурованості. Ставлення до простору визначалось характерним для ранніх культур поділом на свою землю і землю, що була за її межами. Простір, що знаходиться на відстані декількох днів дороги, вважався у середньовічних народів

чужим, а, відтак, ворожим. Спілкування із чужим світом будувалось на міфологічних уявленнях про нього: він вважався населеним іншими богами, чудовиськами, химерами, людьми, котрі жили за незвичними правилами і законами.

Перебування в ньому під час війни, походу вже само по собі передбачало спілкування з нечистими силами, які переслідували людину навіть після її повернення на свою землю. У зв'язку із цим традиційним стає ритуал очищення після повернення з війни на чужих землях з відповідними богослужіннями. Обмеженість контактів з далекими сусідами перетворювала кожен комунікативний акт на насичене інформацією спілкування. Те, про що розповідав «живий свідок», мало беззаперечну перевагу перед іншими засобами отримання інформації про інші країни та народи, їхні звичаї та історію.

Поступ середньовічної цивілізації відбувався шляхом **опанування простору**, перетворення його у сферу активної комунікативності. На відміну від ранніх варварських завоювань або захоплення територій заради поживи, королівства утверджують цивілізований принцип створення свого простору. Опанування починалось із вивчення, набуття знань про сусідні народи, встановлення постійного зв'язку з ними. Середньовічна культура утверджує моду на мандрівки до місць одержання професійного досвіду (підмайстри), навчання і набуття знань (студенти), розповсюдження християнства (ченці). Обізнаність про «чужі» краї ставала основою для подолання страху перед ними і для оволодіння ними. «Свій» життєвий простір у середньовічному світогляді виглядав як такий, що постійно розширюється з утвердженням християнства.

Опанування простору, подолання його ворожості відбувалось також через універсальні мови – латину, грецьку, церковнослов'янську. Завдяки християнству люди були пов'язані мовою, діловими і родинними зв'язками, у яких вони запозичували чимало для своєї культури. Для Західної і Центральної Європи характерним був римоцентризм, який передбачав поширення католицизму й зміцнення столиці християнства – Риму.

Простір, який можна було долати архаїчним транспортними засобами, парусними кораблями, на конях та волах, а часто й пішки чином, мав відповідну комунікативну систему управління і спілкування. Громада міста або села могла існувати тільки за умов доступу кожного мешканця до місця народних зборів. У такому

разі члени громади мали бути особисто знайомими і приходити у визначений час до місця, де вони могли виконати свою громадянську функцію, подати свій голос у розв'язанні тих чи інших питань. Зростання чисельності населення міст, їхньої території, поява передмість поступово зменшували функції безпосередньої участі членів громади у зборах і утверджували систему представництва. Форми державності, рівень та уклад життя громад в епоху Середньовіччя визначалися значними витратами сил на подолання і підкорення простору.

Середньовічні шляхи сполучення як складова комунікативного простору мали свої особливості й відігравали значну роль у формуванні держав, їхніх територій, структур управління. Римляни створили в Галії розвинену дорожню структуру з метою включення цієї території до складу Імперії. Дороги мали усі ознаки римського панування – монументальні дорожні знаки, на відстані 1480 м один від одного, поштові станції, на яких можна було змінити коней і відпочити⁴⁴.

Римська система доріг після падіння Імперії сприяла франкським завоюванням нових територій. Відсутність доріг ускладнювало подальше просування й оволодіння новими регіонами. Дороги мали не тільки військово-політичне значення. У VIII ст. прокладаються торгові шляхи, що поєднували різні регіони Європи головним чином через моря і водні артерії. Урбанізація XII – XIII ст. сприяла поширенню мережі доріг і зв'язків. Локальні дорожні мережі нагадували павутиння доріг, прокладених від сіл до міста.

Значна частина військових конфліктів між державами виникала через оволодіння й контроль за стратегічними і торговими комунікаціями. Конкурентом держави в контролі за шляхами часто виступали розбійні угруповання (пірати, рицарські дружини, вікінги). Дороги забезпечували управління країною та її регіонами, визначали характер військових дій (боротьба за оволодіння ключовими комунікаціями). Великі шляхи забезпечували економічний і культурний розвиток і водночас посилювали небезпеку для мешканців придорожніх населених пунктів, які потрапляли в епіцентр військових дій.

Подорож означала подолання стихії, велетенських сил природи, які необхідно було підкоряти не тільки силою, а ублажати, звертатись за допомогою до Бога і святих покровителів. Дорога завжди наповнена несподіванками, пригодами, зустрічами з дивовижними і малознайомими явищами. Уявлення про дорогу в

середньовічному світогляді мало багатовимірний характер – людина могла за часів подорожі побувати на морі, у воді, під землею, на суші, у повітрі. Середньовіччя сповнене бажання подолати їх, показати силу людини, її здатність розширити свій життєвий простір заради утвердження істинної віри.

Мандрі були справою досить небезпечною, оскільки не існувало ефективної системи, яка б забезпечувала порядок і спокій на дорогах. Розбійники, рицарі, що опинились без служби, просто лихі люди загрожували тим, хто перевозив товари або мав навіть скромний скарб із собою. За таких умов мандрували здебільшого групами, невеликими ватагами, аби захистити себе від нападів. На час мандрівок утворювались дорожні товариства ремісників, студентів-вагантів, ченців, які розпадалися, як тільки мета була досягнута. У дорозі відбувалось спілкування мандрівників між собою та мешканцями міст і сіл, де вони зупинялись. Водночас мандрівники намагались відвідувати монастирі та святі місця. Найбільш комунікативно насиченими були гостинні двори, готелі, притулки для прочан, які виникали на великих шляхах. У середньовічну епоху дорога і подорож не мали свого закінчення, вони завжди завершувалися обрієм, за яким було щось невідоме – нові міста, нові землі, країни, про які існували легенди, міфи, фантастичні розповіді, особливо про людей, які там мешкали.

Подорож являла собою важливу сферу життя людини. У дорозі посилювалось внутрішнє спілкування із Богом і небесними покровителями. Вона сприймалась як стихія, випробування і ризик, існування на грані життя і смерті. У моменти небезпеки важливим елементом звернення до Бога були обітниці, що зводилися до формули «якщо залишуся живим, то обіцяю...». Мартин Лютер у дорозі пережив страшну грозу і в момент найвищого страху дав обітницю стати ченцем. Інший реформатор Андреас Карлштадт під час подорожі додому зазнав нападу розбійників, отримав тяжкі поранення і в цей момент дав обітницю стати священником. Разом з тим у дорозі були пункти відпочинку, розваг, дозвілля. Спілкування в колі супутників, яких випадково зводила доля, несло чимало несподіванок – пограбування, бійки, крадіжки тощо.

Образ середньовічної дороги, її комунікативного наповнення найбільш яскраво відтворений у творі М. Сервантеса «Дон-Кіхот». Щоправда, те, заради чого здійснював свої подвиги і куди прямував Рицар Печального образу, чого він прагнув на порозі Нового часу, – виглядало вже дивацтвом. Мандрі за ідеалами, за

нескінченністю завершувались – починалась епоха доріг, які точно ведуть із пункту А до пункту Б.

Середньовічне суспільство було досить мобільним – потреби в торгівлі, ремеслі, навчанні передбачали мандрування, пошуки місць для реалізації «професійних» завдань. Дороги були також сферою життя прочан, жебраків-ченців, артистів, просто жебраків та волоцюг. **Мобільність людей** диктувалась потребами управління, внаслідок чого в середині XII століття входять у практику «дорожні товариства», які мали на меті супроводжувати імператора або короля, князя або графа в їхніх політичних візитаціях. Прикладом такої інспекційної поїздки можна назвати регулярні огляди володінь герцогом Райналдом II (XIV ст.), який разом зі своїми службовцями мандрував від бургундського до бургундського міста до міста. Духовні володарі, єпископи й архієпископи практикували візитації та інспекції парафій і монастирів.

Розвиток міжнародної торгівлі сприяв мобільності купців, підприємців та їхніх довірених осіб. Купці створювали добре налаштовану систему взаємозв'язку і відправляли у подорожі головним чином своїх факторів. Торговий службовець з Аугсбурга Лукас Рем занотував у своєму щоденнику всілякі дрібниці, які дають нам можливість простежити життя торгового службовця з 1494 по 1541 рік. Після перебування в Лейпцигу й Ульмі Рем навчався італійської мови у Венеції, там же оволодів бухгалтерською справою. Сімнадцятирічний юнак вступає на службу до багатого підприємця Антона Вельзера, який доручає йому ведення важливих справ і виконання ділових місій у різних містах Італії, Німеччини, Франції, Австрії, Нідерландів, Швейцарії, Португалії, Іспанії. Разом з виконанням цих доручень він мав можливість «оглядати прекрасні будови і чудові церкви», знайомитись із життям та побутом людей⁴⁵.

Професійна мобільність не обмежувалась тільки сферою торгівлі. На відміну від торгівлі, мета якої полягала в купівлі або продажу товарів, міграція ремісників передбачала знайомство з новими видами техніки, «секретами» виготовлення тих чи інших предметів. Про системний характер такого обміну досвідом і навчання свідчить утворення братств мандрівних майстрів та підмайстрів.

Територіальні володарі й міста утворювали **поштові та посольські служби**, які забезпечували регулярний зв'язок із

діловими партнерами. Між Любеком і Гамбургом уже в XIV столітті регулярно, раз на три тижні, курсували посланці, які доставляли найважливіші відомості. Подібні поштові зв'язки утворюються між іншими, переважно великими європейськими містами. За часів імператора Максиміліана I, у 1486 році, було призначено Джанетто де Таксіса «головним поштмейстером» Імперії. До заслуг Таксіса належить встановлення регулярного поштового зв'язку з Інсбруком і габсбурзькими Нідерландами⁴⁶.

Повсякденна комунікація середньовічної людини відбувалась у замкнених просторах міста і села. **Міста** являли собою замкнені, статичні простори, відокремлені від сільської округи стінами, що підкреслювало свободу і незалежність від світу сеньйорії. У межах міста не виникало необхідності в транспортних засобах комунікації, люди могли вільно спілкуватися і швидко добиратися один до одного пішки. Комунікативність міського населення у невеликих комунах базувалась на основі особистісних знайомств. Навпаки, у великих містах, кількість населення яких перевищувала понад чотири тисячі, міська громада поділялась на квартали, які були своєрідними спільнотами. Вулиці були місцями повсякденного, побутового спілкування, де переважали випадкові зустрічі.

Місто за часів Середньовіччя і раннього Модерну мало свої центри комунікації: ратуша (політичний осередок), ринкова площа (економічний простір), парафіяльний храм (духовний центр). У цих межах усі соціальні групи знаходили своє місце. Центр міста з його культовими й адміністративними будівлями, ринковою площею виконував декілька функцій: адміністративну, ідейно-виховну, економічну. Центральна частина міста забезпечувала різноманітні контакти між людьми. Тут відбувався активний обмін інформацією, утворювались стихійні тимчасові комунікативні групи, загальноміські зібрання, натовпи, збори, які висловлювали невдоволення владою або іншими структурами.

Площі були пов'язані також із видовищами, театральними виставами, ритуальними іграми. На відміну від римських форумів, середньовічна площа віддавала пошану не державним діячам, а Богу і святому. Середньовіччя базувалось на принципі корпоративного виконання ролей і не знало ідеї слави як першості в масштабах суспільства. Прославляти можна було тільки Господа і святих. Площі, особливо ринкові, де у певні дні й години збиралась велика кількість містян і людей, що прибули із сіл, ставали

головним місцем публічного спілкування, оголошення офіційних повідомлень. Можна сказати, що середньовічне місто знало тільки один вид площі – ринкову, досить одноманітну за формою – прямокутник або квадрат. Ринкова площа була не лише просторовим, а й функціональним центром міста – місцем обміну, причому не тільки товарів, а й інформації. Вона формувалась, створювалась відповідно до певних світоглядних принципів. Основним символом ринкової площі була церква на честь святого покровителя міста або ярмарки, яка тут відбувалась.

У приватних і публічних приміщеннях для відпочинку межа між цими двома сферами життя була досить відносною. **Приватні будинки**, які мали захищати людину від небажаних зовнішніх втручань, досить рідко ставали місцями спілкування. Будинки містян з їх малим простором були місцем відпочинку, сну і не мали того комунікативного навантаження в сімейних відносинах, які вони матимуть у модерні часи. Вільний час проводили здебільшого поза домом⁴⁷.

Королівські, герцогські або графські **палаці** підкреслювали урочистість спілкування владної особи зі своїм оточенням. Замки або бургі були місцем існування перш за все військово-рицарських спільнот з відповідним ментальним укладом і характером спілкування.

Місця сакральної комунікації – храми, собори, капели, монастирі, місця паломництва – були розташовані таким чином, щоб людина постійно відчувала присутність церкви. Залежно від політичної ситуації собор був символом могутності єпископа, а міська церква – символом перемоги містян над феодалськими володарями⁴⁸. Система символів центральної площі відповідала загальним символам міста – міським стінам, які відмежовували місто від сільської округи, створювали замкнений простір міської громади, обмежували спілкування із зовнішнім світом, який був або ворожим, або чужим для містян.

Монастирський простір є внутрішнім і замкнутим. Душа не може спокійно дрімати – монастир не є неприступним прихистком. Душа має бути на сторожі, чутливою до небезпек, адже всемогутність Бога наштовхується на супротивника, диявола, який йому протистоїть. Собор, навпаки, демонструє відкритість миру – через портали він зусібіч відкривається місту.

ЗАРАДИ ВІЧНОСТІ: РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНА КОМУНІКАТИВНІСТЬ

Єдність комунікативної культури Середньовіччя значною мірою пов'язана з церквою, її присутністю у всіх сферах життя людини, у вербальних і невербальних формах впливу на широкі верстви населення. Релігійна комунікативність поєднувала усі форми спілкування і передавання інформації шляхом безпосередніх або містичних контактів. У такому медійному просторі кожна інформація, індивідуальний текст – письмо, ілюстрації, ікони – несли в собі риси особистості автора і водночас були проявом загального, що знаходило свій відбиток у нормах і канонах.

Спілкування з Богом відбувалося через посередників, головним серед яких виступала офіційна церква з її складним культом, символікою і ритуалом. У найбільш кризові періоди зростала роль «обранців», які спілкувалися через видіння з Богом і святими. Завдяки цьому їхні звернення до людей набували особливої сили і довіри.

Комунікативна система уявного світу, небесного і потойбічного, відіграла не менш важливу роль, ніж спілкування людей у реальному житті. Християнство з його поділом життя на тимчасове і вічне базувалося на спілкуванні людини з Богом, святими, потойбічним світом. Напружене релігійне життя породжувало видіння, якими наповнена середньовічна література. Описання потойбічного світу було своєрідною формою спілкування з тими, хто знаходився в Чистилищі, Раю або в Пеклі.

Надзвичайна медійна сила релігійного культу визначалась спостереженнями за подіями, що мали вирішальне значення для певної спільноти. Так, у 1345 р. в Сієні була знайдена антична статуя Венери, яку за рішенням магістрату було встановлено на ринковій площі. Скульптура мала на меті суто естетичну насолоду без будь-яких релігійних рефлексій. Але невдовзі статуя набула неабиякої комунікативної сили. У 1357 р. сієнці зазнали поразки від флорентійців і одразу ж пояснили це актом богохульства, вчиненого можновладцями по відношенню до покровительки міста Діви Марії. Містяни розбили статую Венери, а її уламки закопали, сподіваючись, що в такий спосіб язичницька богиня завдасть

шкоди ворогам. У згаданому випадку йдеться про магічно-символічну комунікацію людей, що вірять у чудодійність речей. Акт знищення язичницького образу сприймався як прояв поклоніння Діві Марії.⁴⁹

Світло і темрява також виступали як медійні носії. У середньовічних уявленнях Бог є світло. Через світло передається все Боже, а через темряву – усе диявольське.

Спілкування з потойбічним світом відбувалось головним чином через увічнення пам'яті. У XII – XIII ст. змінюється ставлення людей до пам'яті. Спроби нагадати про себе нащадкам набувають різних форм. Популярними стають заповіти, практика яких була забута з часів Античності. Нагадати про себе своїм близьким і рідним було викликано бажаннями бути з ними, нагадувати про необхідність молитися за спасіння душі після смерті. Заповіти були також індивідуальною формою спілкування з вічністю.

Написання родинних або міських літописів стала в період Середньовіччя найбільш розповсюдженою практикою збереження колективної пам'яті.

Засновники олтарів, меморіальних пам'яток демонстрували не тільки своє благочестя і готовність до пожертвувань на користь церкви, а й мали на меті також суто практичні світські завдання: підкреслити і «задокументувати» свій високий соціальний статус, благополуччя сім'ї, прихильність до неї Бога. Кожний храм, кожне пожертвування символізували не тільки владу і могутність церкви, а й силу окремого дарувальника або громади, які знайшли кошти для благодіяння⁵⁰. В епоху раннього Модерну за умов становлення ринкових відносин неабияке значення мала демонстрація економічної могутності, соціального статусу, який давав упевненість у ділових партнерських відносинах.

Міста були головними замовниками і будівниками парафіяльних соборів, які своєю розкішшю й імпазантністю засвідчували економічну могутність міста та його бюргерів як єдиного співтовариства. Міські герби, що прикрашали олтарі й вітражі, свідчили про те, що міський магістрат є головним опікуном церкви.

Містяни замовляли дорогі речі для літургії, витрачали чималі кошти для забезпечення спасіння душі до Судного дня або до скінчення світу. На церковних предметах літургійного призначення, в олтарях, на вітражах, сторінках літургійних книг дедалі частіше зображали дарувальників та їхні сім'ї в молитовних

позах, дорогому і відповідному для їхнього стану одязі з коштовними прикрасами. Наприкінці XV століття така тенденція призводить до ототожнення обличчя дарувальника і образу того чи іншого святого. Так, нюрнберзького бюргера і міського суддю Левінуса Меммінгера в 1490 році в церкві Св. Лоренца було зображено в олтарі вже не в благоговійній позі, а безпосередньо серед святих.

Прагнення до розкоші, естетичного оформлення заповітів і пожертвувань мали негативні наслідки для церкви, оскільки бюргери і селяни дедалі більше вбачали в розкоші храмів суто світський смисл. Характерним є зізнання селянина: «Коли я був хлопчиком, то в той час, коли в церкві грав орган, мені хотілося танцювати. А коли я чув співи, то мене це збуджувало до плотського, а не духовного. Досить часто грішні думки виникали у мене під час огляду жіночих зображень в олтарях, тому що жодна селянка не могла так привабливо і так безсоромно одягатися і прикрашати себе, як це було зображено на іконах Божої матері, Св. Варвари, Св. Катерини та інших святих».

У віртуально-реальному просторі середньовічної людини першорядне місце посідала **молитва**. У процесі молитви людина відчувала свою беззахисність, мізерність, що посилювало сподівання добитися захисту від Господа. Молитва була уособленням віри, вона вимовлялася перш за все у храмах, особливо в момент прийняття «святих дарів» під час меси. Однак, звернення до самого Бога не завжди викликало у людей упевненість у тому, що їх молитва буде почута. У більшості випадків зверталися з молитвою до заступників, які рангом нижчі у небесній ієрархії.

Молитовне звернення до святих будувалося за схемою, основними елементами якої були каяття за свої гріхи, самоприниження, прохання, яке супроводжувалося прославленнями сили, могутності, милосердя того, до кого зверталися. Молитва визначала модель соціальної поведінки, а в надзвичайних випадках за її «сценаріями» перебудовувалися відносини в суспільстві. Прикладом може слугувати поведінка людей під час епідемії чуми в середині XIV ст. За умов надзвичайної небезпеки посилюється пошук провини, яку вбачали у масовій розпусті, розповсюдженні гордині та інших смертних гріхів. Нехтування нормами християнської моралі, на думку людей, спричинило покарання. Наслідком такого каяття стала серія законів,

регламентів, розпоряджень влади щодо викоренення суспільних і моральних вад. Простолюд досить часто вдавався до стихійних розправ з «винуватцями» (проститутки, євреї, чужинці) тих чи інших бід. Ще одним наслідком каяття було визнання провини за немилосердне ставлення до бідних, їхніх страждань та злиднів. Усе це знаходило відображення у молитвах, в яких чітко простежується посилення соціальної відповідальності.

Улюбленою заступницею була Божа матір. Франсуа Війон проникливо передав звернення до Марії у баладі, присвяченій матері. Мати поета, проста і неграмотна жінка, звертається до Марії не тільки як до Матері, а як до володарки, господині. Поет трактує молитовне звернення як розмову васала зі своєю сеньйорою, ленне володіння якої – уся Земля. Таке звернення було на той час досить звичним. «Я ваша людина» – за такою формулою васал віддавав почесні своєму сеньйору і вкладав при цьому свої руки у руки володаря. Ф. Війон вустами простої жінки говорить те саме: «Скажи Христу: рабою я завжди Його смиренною була...». У молитві висловлювалася надія на те, що Заступниця передасть прохання на Христу, який врятує бідну душу, не дасть їй загинути й зазнати страждань у Пеклі⁵¹. У молитвах до Діви Марії не шкодували слів для того, щоб висловити свої почуття і, головне, свою відданість, свою мізерність, яку підкреслювали словами про величність, шляхетність, силу, доброту Володарки небес, яка рятує грішників. Подвійне обличчя Марії – велична Діва і Діва-мати – робило її близькою для того, хто звертався до неї з проханням про захист.

Ще ближчими до людей були святі – вони жили колись поруч з ними, творили чудеса, зцілювали, рятували. Звернення до них із проханням про заступництво було особливо розповсюдженим у часи пізнього Середньовіччя. У сонмі святих високе місце посідала Св. Анна, яку вважали своєю покровителькою гірники. Культ святих був настільки складний, що молитви і звернення до них залежали від уявлень про те, у чому той чи інший святий міг допомогти. Звернення до святих було простішим за формою і не потребувало чіткого дотримання складної догматики й канонів, порушення яких могло призвести до звинувачення в єресі.

Скільки треба було молитися? Чим більше, тим краще. Цінувалися складність, вишуканість молитовного звернення. Чимало поетів змагалися у складанні найбільш зворушливої та оригінальної молитви Ave Maria. Так, бретонський поет Жан Медино склав молитву, яка нагадує кросворд, в якому Ave Maria

читається в різних напрямках 32 рази. Він же запропонував 254 більш-менш однакові словесні комбінації цієї молитви. За таких умов виникає формальна побожність, звернення з молитвою за певними правилами, читання молитви супроводжувалося перебиранням чоток. Арифметика побожності передбачала, що семикратно повторена і завчена молитва Ave Maria або Regina Coeli (Цариця Небесна) промовлялась замість довгої вечірньої служби.

Чи міг молитовний монолог перетворитися у діалог із Богом і святими? Чи можна було почути голос Того, до кого звертається людина? В епоху Середньовіччя люди були впевнені в тому, що Бог або святі можуть безпосередньо говорити з тими, хто має сильну віру. Яскравим прикладом такого діалогу може бути спілкування Жанни д'Арк із янголами. Вона чула їх голоси, у в'язниці вони часто приходили їй на допомогу. «Вони мені дуже потрібні», – скаже вона під час допиту. Пізніше вона знову підтвердить: «Я б давно вмерла, як би не голос, що дає мені сили кожного дня»⁵².

24 лютого 1476 року пастух Ганс Бехайм у невеличкому німецькому селі Нікласхайм почав проповіді перед народом, в яких він посилався на видіння і свої «розмови» з Божою матір'ю. Враження від його виступів було настільки сильними, що слухати «пророка» приходили тисячі людей, які були впевнені у його безпосередньому спілкуванні із Заступницею.

У більшості випадків природа такого спілкування досить однорідна: Божа матір або святі звертаються до обранців зі словами, щоб ті передали їх людям. «Пророки» – лише медіуми між Небом і людьми. Завдяки своїй сильній вірі вони добивалися відповіді на питання, що хвилювали оточення. Відповідь у такому разі є тим, що хочуть чути і що співпадає з бажаннями і настроями слухачів, а пророк-посередник набуває неабиякої влади над людьми.

Офіційна церква, з одного боку, боролася проти медитацій мирян зі святими та Богом, а з іншого – сама культивувала у своїх проповідях і повчаннях подібні форми. Найбільш яскраво форми і способи такого спілкування помітні в такому літературному жанрі, як «приклади» – одному з різновидів церковної літератури, які пропонувалася священикам як додатки до проповідей. «Приклади», за висловом одного з дослідників цього жанру А. Гуревича, були свого роду макрокосмосом середньовічного світогляду: у короткій розповіді фігурують два світи – земний і потойбічний з головними дійовими особами: Христом, Богоматір'ю, померлими, які зберігають зв'язок з живими,

бюргерами, селянами, рицарями, бісами і навіть самим Сатаною. Спілкування земного і потойбічного світів відбувалося у формі розмов і дій конкретних осіб під час зустрічей. Як правило, воно починалося із зустрічі з дияволом, а потім з Христом, Богоматір'ю, святими. Фантастичний світ такого спілкування мав завжди повчальну мету – показати небезпечність зв'язків із бісами і рятівний характер зустрічей з Мадонною або Христом⁵³.

Розповіді про подібні медитації користувалися великою довірою і мали надзвичайний ефект у вихованні віруючих. Під їхнім впливом віруючі вже не в літературній формі, а в реальному житті намагалися спілкуватися з небесними і потойбічними силами, почути їхні голоси.

Спілкування зі святими мало наслідком розростання їхнього культу, який затьмарював культ Бога. Ідеологи Реформації вбачали у цьому прояв язичництва і розгорнули боротьбу за спілкування з Богом через Святе Письмо. Натомість їхні радикальні опоненти обстоювали ідею безпосереднього спілкування з Богом шляхом містичної медитації.

До найбільш важливої невербальної форми релігійної комунікації належали **ікони**, які папа Григорій Великий назвав «книгами для мирян». Ікони були медіумом у зверненні до Бога, Божої матері, святих. Вони також були для більшості людей найбільш доступними і зрозумілими текстами, які передавали священне знання. Писемне слово серед широкого загалу використовувалось мало, переважно у формі коротких записів або ілюстрованих текстів. Прикладом можуть бути середньовічні видання Біблії «для бідняків» у вигляді низки жвавих і пристрасних історій, переданих у простих, проникливих малюнках, що відображали лише суть події. 1430 року французький поет Єсташій Меркадес, автор «Страстей», писав:

*Для багатьох людей більше значать,
Якщо вони не розуміють Святого Письма,
Приклади, оповідки, малюнки,
Що зроблені у палацах і в монастирях,
Це – книги для людей мирських⁵⁴.*

Перевага візуальних засобів передачі інформації була тісно пов'язана з образним мисленням і, в першу чергу, формуванням «образу Божого». Специфіка середньовічної комунікативності полягала в поєднанні зображення і усного слова, яке виголошу-

валось у церкві. Вербальний текст, усний або письмовий, доповнювався зображеннями Христа, Богородиці, святих, біблійних сюжетів. Для того, щоб переконати людину, укріпити її віру, недостатнім було звернення лише до її свідомості. Необхідно було впливати на її почуття за допомогою слів та образів.

Ікони в храмі у поєднанні з літургією викликали почуття радості, тривоги, глибокого співпереживання священної історії. Люди того часу були переконані в тому, що зір є головним чинником при зародженні й підживленні почуття любові, через нього передається Божа милість, через нього людська душа досягає Божественного споглядання. Надмірне захоплення образами, іконами, візуальними засобами в епоху пізнього Середньовіччя призвело до відчуження частини мирян від віри, від священних текстів.

Ікона не лише передавала вербальний текст, «переклад» теології або слова Біблії, вона сама виступала «пратекстом», виражала сутність віри та релігійної традиції. Ікони сприймалися як реальна чудодійна сила, здатна передавати святість і Божу волю. Насамперед це характерно для чудодійних ікон, заради «спілкування» з якими люди вдавалися до паломництв, долали великі відстані.

Засобами передавання інформації були церковні олтарі, предмети церковного оздоблення. Середньовіччя не знало елітарного мистецтва – оздоблення церви залежало від таланту майстрів і митців, а всі твори були розраховані на масову аудиторію.

Центральне місце в комунікативних відносинах віруючих з церквою і Богом мала **літургія**, богослужіння або святкові церемонії, в яких були поєднані й задіяні всі види мистецтв. Літургія не мала раціональної побудови. У ній переважали форми, що викликали сильні емоційні переживання та почуття, підносили людину над її повсякденними турботами⁵⁵. Функції мистецтва в літургії були спрямовані на те, щоб підкреслити цінність і надзвичайність дійства, його трансцендентний характер, показати владу і силу церкви, Христа як духовного владика.

Кожна літургія, повсякденне звичайне богослужіння або святкова церемонія, була свого роду інсценуванням. Візуальний процес і вербальний супровід мали на меті викликати благоговіння людини. Музика і співи, зміна «декорацій» під час ритуалу, священники, диякони, хор, простір, у якому відбувалося дійство,

містична атмосфера – усе це було підпорядковано місії церкви як посередника між людиною і Богом. Високохудожні твори із золота та срібла, прикраси стін та олтарів, зовнішня пишність, мерехтіння світла створювали містичну атмосферу храму.

Найбільш пишними та святковими були церковні процесії, коли міста відвідували високі церковні ієрархи, королі, князі або папа. За часів пізнього Середньовіччя вони набували характеру народних карнавальних видовищ, що відбувалися не тільки у церквах, а й на вулицях та площах міст. Своєю святковістю вони витісняли на другий план їхнє релігійне призначення.

Ніщо не мало такого впливу на розум людини, як яскрава і талановито виголошена **проповідь**. Розвиток проповіді як комунікативного мистецтва визначається її поступовим відокремленням від богослужіння та літургії і перетворенням у самостійний феномен⁵⁶.

З утвердженням жебрацьких орденів у XIII ст. і введенням у XV ст. незалежних міських предикатур проповідь, на відміну від ієрахізованої та канонізованої літургії, набула особливого значення у зближенні церкви і пастви. Посилення її ролі призвело до появи навчальних посібників і рекомендацій, які формували навички проповідництва, нормування і регулювання «мови тіла», особливо жестів⁵⁷. Проповідь була багатозначним і, водночас, досить ризикованим комунікативним актом, що супроводжувався численними зловживаннями жестикуляцією, внаслідок чого вона іноді перетворювалася на комічну дію, яка затьмарювала її змістовну складову. Напередодні Реформації спостерігався процес вульгаризації проповіді, внесення в неї елементів народної мови, потакання уподобанням публіки, залучення аудиторії до розмови.

Середньовічна церква утверджувала «канонічну» форму виголошення проповіді, в якій вербальний ряд мав свій тілесно-жестовий супровід. У рекомендаціях проповідникам, зокрема, вказувалось на те, які жести мають відповідати тій чи іншій змістовності й тональності. Коли йдеться про чуттєві, душевні речі, слід притискати руки до грудей, якщо ж проповідник говорить про брутальні й скандальні справи, то радше потрясти кулаком, а згадуючи Бога необхідно здіймати руки до гори, вказуючи на небо. Ця політика стандартизації знайшла своє продовження навіть за часів пізньої Реформації⁵⁸.

Поряд з пересічними проповідниками були майстри слова, котрі мали неабияку славу і популярність серед публіки. Чернець,

брат Рішар, той, якому дозволили в якості сповідника бути поруч із Жанною д'Арк, проповідував у Парижі в 1429 році впродовж десяти днів поспіль. Він починав о п'ятій ранку і закінчував свою десятую проповідь між десятою і одинадцятою вечора, як правило, на кладовищі в галереї із знаменитими зображеннями танцю смерті. Коли він завершив проповідь, усі, старі й малі, почали ридати, так, начебто ховали когось із близьких друзів⁵⁹.

Важливу комунікативну функцію виконували **сповіді**. Середньовічна комунікативність в основі своїй була сповідальною – вона починалась з яскравої й унікальної за своєю щирістю сповіді – каяттям Августина Аврелія. За своїм характером «Сповідь» Августина – це розмова з Богом, звернення до Нього, відверта розповідь про життя, роздуми, сумніви.

Ключовий елемент сповіді – каяття за свої гріхи або за минуле життя, усвідомлення своїх помилок і надія на прощення, що потребувало постійного самоконтролю, необхідності говорити правду Богу. Відомо, що церква дотримувалась таємниці сповіді, однак це давало їй знання загальних настроїв пастви, схильності до тих чи інших вчинків, які суперечили її вченню. Сповідь і каяття відбувались за певними канонами, що визначались спеціальними «книгами каяття» папської церкви, де були перелічені гріхи й відповідні до них єпитимії. Попри їхню стандартність і однотипність, запитання були продиктовані життям, спирались на досвід сповіді й тому є досить цінними свідченнями для характеристики неортодоксальних форм народної релігійності⁶⁰.

Можна знайти чимало доказів того, що сповіді для мирян не були суто формальним актом – у багатьох випадках вони перетворювались у довірливі бесіди з духовними особами. Ступінь довіри у цих розмовах не завжди був високим і залежав, у першу чергу, від авторитету духовенства й ченців. За доби пізнього Середньовіччя й особливо напередодні Реформації посилюється критичне ставлення до сповідальної практики, з'являються підозри в «нечистих» намірах духівників, їх намаганнях допитувати своїх парафіян переважно про інтимне життя. Особливо підозріло до такого спілкування священиків і жінок ставились чоловіки, які вважали, що під час сповіді священики ведуть розмови з жінками на сексуальні теми.

На самоті з Богом – так можна визначити найвищу форму медитації людини і досягнення благодаті, яку являло собою пустельництво. Перебування в людському середовищі, навіть

дружньо налаштованому, давало не тільки радість, задоволення, можливість проявити себе, заслужити авторитет і посісти своє місце в ієрархії, але й призводило до втоми, бажання залишитись на самоті. Заради спілкування з Богом вдавалися до різних форм медитації, включаючи повну ізоляцію від «гріховного» світу.

У середньовічному релігійному світогляді усамітнення вважалося найвищим благом, відкривало шлях до спілкування з Богом і позбавляло душу від світських спокус і гріховності. На замкненості базувалося чернецтво, зокрема його крайня форми – пустельництво.

Пустельництво не означало, однак, повної відмови від спілкування з людьми. Навпроти, воно вважалося найбільш досконалою, з точки зору церкви, благочестивою формою проповіді Божої істини. «Правила для пустельниць» – одна із визначних пам'яток релігійної літератури XIII ст. – рекомендували черницям жити в мирі з людьми з навколишніх сіл, приймати їх для благочестивих бесід, розмовляти з ними, «закривши обличчя густою вуаллю»⁶¹. Усамітнення, позбавлення від мирських марнот, суворий аскетизм вважалися найбільш сприятливими для морального вдосконалення. У такому разі світські люди найбільш довірливо ставилися до «святих слів» побожних людей, позбавлених користі й власних інтересів.

З часом формується інше уявлення про самітництво і відчуження як хибну форму ізоляваності від світу. Відомий містик Майстер Екхарт дає іншу формулу відчуження від людського і перебування з Богом: «Хто йде стежею правди, той, воістину, праведний серед людей. Хто йде стежею омани, той в усіх місцях і серед усіх людей є шахраєм. Хто праведний, той справді має Бога із собою. Хто справді має Бога із собою, той має Його у всіх місцях, на вулиці і серед інших людей з тим же успіхом, як і в церкві, або в пустелі, або в обителі»⁶². Такий підхід сприяв розвитку жебрацьких орденів і чернецтва, які вбачали свою місію у спілкуванні з людьми, проповіді й повчанні.

Ідеал відчуження, який сповідували містики, полягав у подоланні світських спокус і гріховності та заглиблення у Боже, у вічність. Відчужена людина не сприймає нічого плотського, вона мертва для світу⁶³. Така впевненість у своїй праведності, вірі й правоті передбачала комунікативність, в якій «довершена» людина діє як пророк, наставник, критик, страждалець за правду в гріховному оточенні.

Особливе місце в культурі Середньовіччя посідали **передбачення і провіщення майбутнього**, пророкування долі людей, країни, подій тощо. Більшість передрікань базувалась на християнському есхатологізмі та хіліазмі, ідеї про розплату за гріхи. Другий тип пророцтв, який полягав у використанні «чорної магії», був особливо популярним серед школярів-вагантів і кліриків, які не мали парафій. Серед королів та князів найбільший попит мали «вчені» прогнози, якими, як правило, займалися їхні радники.

Провісники мандрували не тільки для того, щоб пророкувати майбутню долю, а й для того, щоб заробити на хліб. Найбільшим попитом при цьому користувались детективні здібності, здатність визначати злодіїв. Щоправда, це була досить ризикована справа – за помилки, які були досить частими, невдах виганяли з міст⁶⁴.

У середньовічних комунікативних відносинах важливе місце посідали видіння, містичні медитації, які були обумовлені пануванням релігійного світогляду. Інтуїтивне відчуття енергетичного поля між реальним, земним і невидимим світом, тим, що може відбуватися на далекій відстані, породжували різні форми уявлення, віри в існування надраціональних контактів.

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАТИВНІСТЬ

Середньовіччя утверджувало новий тип політичної комунікації, який мав принципові відмінності від античної. Аристократичне походження більшості політичних лідерів античної демократії обумовлювало їхнє прагнення до панування, що призводило до конфліктів з народом та демократичними інститутами. Сімейні зв'язки, успадковані від пращурів, претензії на першість, виховання в традиціях аристократичного честолюбства – усе це орієнтувало на боротьбу із собі подібними. Однак за умов демократії реалізувати свої наміри можна було тільки за підтримки демосу. Безперечно, для завоювання першості необхідно було мати певні заслуги, проявити себе у військових діях. Проте не менше значення мали якості оратора, уміння правильно побудувати публічне життя. Манера публічного життя політиків, стиль їхнього спілкування за необхідності набували демократичного забарвлення. Заради популярності вони загравали з народом, вдавались до демагогії у своїх виступах і обіцянках⁶⁵.

Середньовічна влада намагалась створити систему інформаційної підтримки своєї ідеології, політики, правових і законодавчих норм, власного іміджу. Розгалужені інституції постійно, безперервно, у різних варіаціях, залежно від категорії адресатів, публіки, її настроїв, смаків та уподобань, доводили «текст» від влади, сформульований у простих ідеологемах «влада від Бога», «закони від короля».

Комуникативний вплив середньовічної королівської влади мав відносно дискретний характер. Повільність комуникативних процесів, передавання інформації й управління інформаційними потоками створювали комуникативні зони, в яких виникали свої центри, що коригували, інтерпретували, частково замовчували рішення і наміри королівської влади. Міські й сільські громади виступали замкненими комуникативними світами, які обмежували вплив владного поля.

Публічність і репрезентація влади в епоху Середньовіччя визначалися специфічним поєднанням різних владних просторів, ієрархічного, особистісного і корпоративного. До служби васала входила «порада» своєму сеньйору. У дійсності вона означала судову, військову, фінансову або моральну допомогу з боку васала. Влада мала в якості центральної інституції радників і ради з різними комуникативними можливостями, заздалегідь оформлені ритуалом, що визначав ранги і відповідні комуникативні ролі оточення короля⁶⁶.

Корпоративність політичних комуникативних відносин була важливим елементом середньовічної демократії. Людина засвоювала мову свого колективу, говорила від його імені й представляла його. Розпорошення політичної влади перетворювало державу на своєрідну федерацію політичних сил. Королі змушені були ділити владу з двором, до складу якого входили не тільки безпосередні васали, а й усі вельможі королівства, що присягнули на вірність королю⁶⁷.

За таких умов у європейських середньовічних державах формується система представницьких станових органів у вигляді асамблей, ландтагів, рейхстагів, парламентів, у яких були представлені основні стани – духівництво, дворянство і міські комуни. Мета станових представництв полягала не тільки в необхідності урахування інтересів різних соціальних сил, а й у необхідності одержувати від них інформацію, надати їм можливість висловитися. Право і можливість висловлюватися вже

самі по собі мали для влади позитивний характер, оскільки знімали напругу, яка періодично виникала в суспільстві.

Представництва виконували також функцію репрезентації влади, доведення до підданих рішень короля. Це тим більше було важливо, оскільки письмова інформація діставалася до вельми обмеженої аудиторії. Хроністи, які формували позитивний імідж королівської політики, мали вплив скоріше на найближче оточення, ніж на широку аудиторію.

В епоху Середньовіччя **репрезентація королівського титулу** відбувалася двома основними способами. Перший полягав у геральдичній символіці, відображеній у гербі. Таке візуальне проголошення прав короля тиражувалося всюди: на знаменах, військовому знарядді, стінах будинків, бортах кораблів, одязі, посуді й, нарешті, на монетах і печатках⁶⁸. Пропагандистську символіку містили також важливі офіційні документи, що призначались для використання всередині держави.

Другий спосіб зводився до «ритуальних зразків поведінки» – центрального медіуму політичної комунікації. Особливе значення при цьому мало перетворення ритуалу на засіб урегулювання політичних конфліктів. Так, «хрещення вогнем» демонструвало успішне завершення конфлікту між Людовиком Благочестивим та його сином Лотаром. Ритуали підкорення були притаманні не тільки королівському двору, а й усьому загалу дворянства⁶⁹. Завдяки їм відбувалася певна стабілізація системи: за покаяттям слідували акти прощення і милості.

Найбільш широкою сферою використання ритуалу було сходження на трон. Якщо виголошене слово Карла при його коронації в Кале 869 року мало принагідне значення, то Генріх I у 919 році використав його як символічну комунікацію для формулювання своєї політичної програми. Він демонстративно відмовився від помазання і тим самим продемонстрував відмову від претензій. Йому вдалося вміло реалізувати політику союзів, яка забезпечила існування Імперії. Дедалі частіше символічні акти претендентів на трон ставали складовою претензій на панування. Роздачею милостині жебракам новий король демонстрував своє милосердя.

Ритуальні форми політичної комунікативності накладали відбиток на публічні відносини між можновладцями. Смиренність Генріха IV під час його знаменитої ходи до Каносси у 1077 році була найбільш яскравим тому підтвердженням. Новий ступінь розвитку ритуальної комунікації являли собою королівські

самоприниження. Здебільшого вони відбувались у формі, що передбачала елементи жебрацтва (босоніж, покайний одяг, цілуванням ніг папи), які своїми витоками сягали релігійної практики самоприниження перед Богом. Після Каносси традиційні знаки королівської готовності до покайння змінюють свій зміст і означають підкорення папі й визнання його політичних претензій. Падіння до ніг, поклони означали васальну залежність. Усе це мало на меті так сформулювати прохання, щоб воно не дало підстав папі вагатися у своєму позитивному рішенні.

Нова переорієнтація ритуалу в XII ст. була спричинена його кризою у попередньому столітті: формальне використання звичаїв зменшили довіру до нього. Зустрічі імператора і папи відбувались вже за новою процедурою – ведення коня імператором і його поцілунок стопи були центральним елементом зустрічі. У рамках переговорів орієнтувались на історичні прообрази і шукали нового модусу, який би підкреслював верховність папи і, водночас, надавав належні почесті імператору. Так виникли вставання імператора після цілування стопи і поцілунок дружби⁷⁰.

Ритуали й символіка досить часто поєднувались в єдину процедуру або публічне дійство, які мали засвідчити політичні наміри правителя. 17 лютого 1454 року у місті Лілль бургундський герцог Філіп Добрий влаштував банкет, який мав покласти початок новому хрестовому походу проти «невірних», які захопили Константинополь. Ключове значення при цьому мало звернення до васалів та європейських правителів дати обітницю вступити у битву з підступним ворогом. Банкет відбувався як політичний спектакль, увесь сценарій був побудований на релігійних і, головним чином, світських рицарських ритуалах і куртуазних церемоніях. Убранство палацу і його залів було сповнене символіки, що мала на меті показати героїчні традиції минулого, античне походження бургундських герцогів. Видовищна частина банкету красномовно свідчила про політичні наміри господаря стимулювати європейських монархів до походу. Навіть друга частина – застілля – відбувалась за чітко визначною режисурою, внаслідок чого кожне з блюд, його подання гостям були елементами спектаклю, головними дійовими особами якого були рицарі і сарацини. Завершальна частина була наповнена численними символічними діями, сценами, які несли в собі потужний пропагандистський заряд. За словами Н. Хачатурян, можна з упевненістю говорити про народження театру як форми світського мистецтва, що демонструє свої великі пропагандистські можливості.

Неординарність і багатство художніх засобів – драматургія, співи, музика, танці сценарна механіка – усе це забезпечило той синтез мистецтв, який стане початком драматичного театру, опери, балету⁷¹.

Політичну комунікацію, менталітет і культуру середньовічного суспільства значною мірою визначала **категорія честі**. Вона була основою комунікативних відносин і взаємин не тільки для політичної еліти, а й для широких верств населення.⁷² «Люди без честі» склали соціальний маргінес, що переконливо свідчить про особливості соціальної диференціації середньовічного соціуму. «Соціальний та культурний капітал» мав не тільки символічне, а й матеріальне значення. Честь, престиж – кредит, який підлягав обміну на «матеріальний» капітал. Він без вербального супроводу визначав ступінь довіри до людини, вказував на її приналежність до тієї чи іншої групи, визнання її цінностей⁷³.

Честь імператора сприймалась як складова честі держави, а честь людини була невід'ємною від його служби⁷⁴. В укріпленні зв'язків між королем і васалами особливого значення набули нагороди. Причетність до королівського ордену демонструвала таку рису середньовічної комунікативності, як об'єднання кращих рицарів, що прославили короля, а відтак державу, своїми чеснотами.

В епоху пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу шляхетні соціальні групи, які занепадали, використовували честь у якості зброї для захисту своїх інтересів⁷⁵. На рівні повсякденних конфліктів відбувалася інтеграція честі у правові форми, що свідчило про утворення нової шкали цінностей. Придворні публіцисти намагалися представити честь государів як центральний компонент державного авторитету.

За часів династичних суперечок та війн особливе значення мала **процедура легітимізації короля та його політики**. Традиційними формами донесення подібної та іншої інформації було видання королівських прокламацій, які містили відомості про важливі події, роз'яснення «правильності» політики короля.

Молитви за благополуччя корони і персони короля поступово увійшли в практику літургій, що було пов'язано із сакральністю королівської влади і персоніфікацією королівства в особі короля. Невід'ємним елементом зміцнення влади короля були колективні молебні про позбавлення королівства від стихійного лиха, епідемій, про встановлення миру. Поряд з молитвами і хресними ходами практикувались проповіді, призначені для наставляння аудиторії на шлях істинний, виховання поваги до особи короля⁷⁶. Усі ці сакральні дії мали на меті виховати у мирян причетність до

королівських справ і політики, викликати співпереживання державних подій.

Подібну мету мали також публічні свята, процесії, тріумфальні зустрічі короля і високих осіб з нагоди військових перемог або урочистих подій у сім'ї короля. Частина добре спланованих і з режисованих публічних заходів була розрахована на вузьке оточення короля, найбільш поважних осіб у державі. Англійський король Едуард III 1344 року під час турніру пообіцяв відродити «круглий стіл», який був за часів легендарного короля Артура. Виконавши обіцянку, він запросив до столу 300 найбільш почесних рицарів, які мали особливі заслуги у військових діях.

Створення образу правителя супроводжувалося наданням прізвиська, яке ставало частиною імені й мало на меті виражати характер керманича держави. У такий спосіб відбувалася міфологізація особи, «введення» її в історію. Частину імен давали придворні «іміджмейкери», які прагнули догодити своєму патрону. Негативні прізвиська давали опозиційно налаштовані й невдоволені його правлінням. Карл Великий, Людовик XIII Святий, Ричард Левине Серце, Філіп Красивий, Фридрих Барбаросса (Рудобородий), курфюрст Фрідріх Саксонський Мудрий – далеко не повний перелік правителів, які мали прізвиська.

В епоху пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу новим елементом соціальної комунікації стала **корупція**.⁷⁷ У цей період правила політичної гри і соціальних відносин змінювалися у зв'язку зі становленням модерної бюрократичної державності й розвитком раннього капіталізму. Середньовічна система васально-ленних відносин не могла бути корупційною, оскільки трималась на міжособистісних стосунках і розподілі владних функцій.

За часів переходу від середньовічної «моральної економіки» до підприємницько-ринкової встановлюється своєрідний мезальянс між владою, яка мала адміністративно-монополні права, і підприємцями, котрі прагнули до зламу цієї системи. Подолати її через публічно-революційні дії буржуазія не могла, оскільки ще не здатна була консолідувати навколо себе суспільства. За таких умов більш дієвою і зовні мало помітною виявилася практика корупції. Тут також не обійшлося без середньовічної ритуальності – мови, яка була найбільш зрозумілою для аристократії і давала можливість одержувати або давати хабарі, не порушуючи честі й достоїнства.

В епоху Середньовіччя зароджується **бюргерсько-республіканський тип комунікативності** й відкритості. Міста рано звільнилися від васально-ленної залежності, сформували бюргерське співтовариство зі своїми свободами і привілеями. У громадському і

політичному житті міжособистісні відносини відступали на задній план і не відіграли такої ролі, як у сільських громадах⁷⁸. Щільність населення, конфліктність міського співтовариства, інтенсивність соціального та економічного життя на відносно вузькому територіальному просторі, взаємне переплетіння інтересів окремих осіб та угруповань потребували вдосконалення чинних механізмів комунікації та регулювання усіх сфер життєдіяльності, забезпечення громадського порядку і захисту містян⁷⁹.

На відміну від пізньомодерної республіканської державності, об'єктом і суб'єктом якого став індивідуум, громадянин, «старий» міський республіканізм базувався на колективістських підвалинах, правах і свободах громад, соціо професійних співтовариств, корпоративних об'єднань. Його нормативні й цільові принципи, закріплені у міських конституціях і, зокрема, в магдебурзькому праві, полягали у забезпеченні внутрішнього громадського миру, злагоди, підпорядкованості приватних інтересів «загальному благу», утвердженні й захисті «привілеїв та вольностей», у першу чергу, права на життя і майно⁸⁰.

Магдебурзьке право було свого роду ідеальною моделлю міського самоврядування, яке в реальному житті постійно зазнавало порушень, часто масового характеру, змін, доповнень і «реформацій». Дослідження підтверджують синкретизм міської правової свідомості: уявлення містян про владу, право, правосуддя базувались на складному переплетінні релігійних, етнічних, правових поглядів різного походження. На користь того, що міський суспільно-політичний устрій базувався на принципах республіканізму, свідчить те, що ідеї рівності щодо сплати податків і громадянських обов'язків, комунальних робіт, будівництва стін та укріплень, несення вартової служби були провісниками вчення про суспільний договір⁸¹.

В ідеальному варіанті, сформульованому в міських конституціях, законах і статутах, принцип рівності розповсюджувався на міське управління. Натомість практично всі міста переживали тривалі або короткочасні періоди олігархічного й авторитарного правління, порушення засад колегіальності, узурпації влади патриціанськими елітами, що призводило до появи опозиційного руху, у межах якого формувались нові політичні угруповання.

СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ

Середньовічна людина досить чутливо ставилась до ієрархічного поділу, старшинства, родовитості, шляхетності, знатності, чинів, звань, рангів, до збереження всього того, що становило «порядок». Такий поділ і світобачення відображалися на спілкуванні різних станів і груп.

Ієрархічність спілкування полягала в тому, що не можна було звертатись «через голову» до людини більш високого рангу: васал мав справу безпосередньо зі своїм сеньйором. Ієрархізоване спілкування навіть у критичні моменти не допускало прямої розмови між імператором або королем з людиною, яка не належала до дворянського стану. Мартин Лютер 17 квітня 1521 року на Вормському рейхстазі давав відповіді на запитання імператора Карла V, від імені якого в його присутності говорив трирський офіціал Йоганн фон дер Еккен. Імператор лише кивком голови дав знати, що розмова завершена. У своїй промові перед рейхстагом М. Лютер повинен був починати, як того вимагав звичай, з вибачення перед високоповажними панами за те, що через незнання він може звернутися до них не так, як потребують їхні титули і звання, оскільки він мало обізнаний у цій делікатній сфері.

Суворе дотримання ієрархії у зверненні до панів і можновладців було одним з важливих засобів пом'якшення суперечок і протистояння в кризові часи, періоди повстань підданих проти своїх володарів. Вимоги, скарги, навіть у конфліктних ситуаціях, починалися із висловлення своєї вірності, слів поваги у традиційних формулюваннях та зверненнях. Безумовно, це були штампи, кліше, оскільки документи писали освічені писарі, яких навчали діловому письму і листуванню. Однак слова звернення мали свою магію і енергетику, давали підстави вважати, що піддані не втратили слухняності. Зневажання традиційних ієрархізованих форм письмового й усного спілкування сприймалось як виклик і загроза.

Ієрархічна будова тим не менше мала свою вертикальну досить мобільну й надійну систему обміну інформацією між нижчими і вищими верствами суспільства. «Зверху» ішов потік інформації, письмової та усної, який мав вольове спрямування, обумовлене завданнями управління і збереження порядку.

За умов слабо розвинених систем транспорту, зв'язку, міжрегіональних комунікацій особливого значення набували

формальні й неформальні корпоративні структури і спільноти. Міжкорпоративна комунікативність, коли інтереси особи реалізовувались через приналежність до певних груп і спільнот, забезпечувала, з одного боку, управління суспільством, а з іншого – зворотній зв'язок між «елітою» і простолюдом.

В ієрархічному спілкуванні, повсякденних засобах і медіумах соціального позиціонування особливе значення мали **титули і звернення**. У зверненнях «ТИ» і «ВИ» стикалися антагонізм, симетрія й асиметрія, панування і солідарність. Зверненням на «ТИ» господар міг показати свою зверхність, підкреслити соціальну дистанцію. Робітник зверненням на «ВИ» виказував своє шанування господарю. Звернення відображають суспільний порядок, цінності, уявлення про честь, панування і покору, владу і підданство, співіснування груп з різними за віковими і статевими рисами⁸².

Дискусія про форму звернень починається в XIV столітті, коли в інтелектуальних колах відбувалися спроби відродити античне звернення на «ТИ». Однак, ця форма не знайшла широкого визнання і використовувалася переважно серед людей, що мали дружні взаємини, спільні ідеали й соціальні цінності. На «ТИ» звертались також у сім'ях, серед родичів, до прислуги. В інших випадках таке звернення сприймалось як образа. «Що ти мені тикаєш! Тикання подобається твоєму слугі! Я більш знатний, ніж ти й усі ви разом взяті!» – цей пасаж із «Застольних бесід» Еразма Роттердамського красномовно свідчить про значення звернень і про досить типові для того часу конфлікти на цьому ґрунті.

У середовищі дворянства, гуманістів і студентів входить у практику звернення на «ТИ», що було свідченням усвідомлення внутрішньої станової солідарності. Конфлікти навколо звернень виникали, як правило, у відносинах між різними станами та соціальними групами і були проявом змагань за рівність⁸³. Дискусії навколо звернень загострювались у періоди криз та зламів, коли розвиток суспільства набував нової динаміки.

Корпоративність спілкування є важливою рисою середньовічної соціальної комунікативності й взаємодії людей, починаючи від рицарських товариств і закінчуючи злочинними угрупованнями. Людина не виступала як індивідуальність, особистість, яка обстоює свої інтереси, – вона завжди говорила як частина колективу, групи, співтовариства, які мали свої писані й неписані канони, правила поведінки, звернення і символи.

Особливу роль відігравав той, хто був уповноважений говорити від імені товариства, висловлювати його інтереси. Корпоративність визначалася не тільки ієрархічністю, а й демократичністю середньовічного суспільства. Специфіку спілкування підданих з можновладцями характеризували, як правило, скарги, які подавалися письмово або усно делегацією чи представниками певної громади.

У патріархальному суспільстві люди перебували в умовах єдності сім'ї та трудового колективу, приватного і публічного життя. Не тільки родичі, а й сусіди, колеги залучалися для розв'язання особистих проблем. Усе це, як справедливо підкреслює А. Сванідзе, надавало життю стабільності, хоча й обмежувало особистість⁸⁴.

Набагато більше свободи мало неформальне спілкування людей на вулиці, ринку, площі, у тавернах і шинках, на весіллях і хрестинах. Ритуали, які не оминули цю комунікативну сферу, були досить ліберальними і мобільними, скоріше вони визначалися правилами поведінки.

Структура спільнот в епоху Середньовіччя була досить складною і характеризувалася тим, що людина реалізовувала свої духовні, професійні та соціокультурні запити шляхом перебування водночас у декількох корпоративних вимірах. Найбільш різноманітними й розповсюдженими були професійні об'єднання – за спеціальностями і заняттями, які брали на себе додаткові духовні функції. З утвердженням і розповсюдженням християнства поширилися духовні спільноти, тимчасові й постійні. Статєво-вікові об'єднання, зазвичай представлені як бойові союзи молодих неодружених чоловіків, зіграли важливу роль у формуванні рицарства. Чимало об'єднань виникало для проведення вільного часу, які перетворювались у своєрідні цехи, з не менш суворими правилами й канонами, ніж професійні корпорації, як, наприклад, мінезінгери у середньовічному Нюрнберзі. Опинившись на чужині, в іншому етнічному оточенні, люди об'єднувались у земляцтва.

Складне переплетіння спільнот визначало основні інформативні потоки, корпоративне і міжкорпоративне спілкування, обмін інформацією. Однак, інформаційне поле не можна ототожнювати із корпоративною структурою – воно завжди було мобільним, порушувало межі й кордони будь якого поділу суспільства, ставало причиною соціально-комунікативних перетворень. Корпоративна система спілкування призводила до того, що люди знали те, що

повинні були знати для успішного виконання своїх професійних функцій. «Зайва» інформація в такому разі цікавила мало.

Комунікація військових спільнот, таких, як рицарські товариства, полягала в культивуванні колективних ритуалів, правил поведінки і повсякденного життя: ради керманичів, літанії перед битвою, військові паради, церемоніал поховання. Поряд з таким «професійним братанням» існували спільні форми відпочинку: колективні трапези, турніри. Спілкування мало на меті виховання таких цінностей, як мужність, хоробрість, усвідомлення спільної мети, визнання і дотримання субординації, безумовне підкорення васала своєму сюзерену. Зустріч з іншими культурами – візантійською, близькосхідною або східнослов'янською – лише посилювала у рицарів відчуття колективної ідентичності, приналежності до західної культури⁸⁵.

Рицарські спільноти виступали як колективні носії інформації, яку вони передавали своїм нащадкам. Перш за все це стосувалося відомостей про життя та устрій, традиції, військові подвиги попередників, які належали не окремим рицарям, а всьому ордену, бойовій дружині. Значною мірою колективний характер пам'яті був обумовлений пануванням усної інформації, яка у великих обсягах може існувати і передаватися колективом, а не окремими людьми.

Великі спільноти мали свою ієрархію і відповідну систему інформаційного забезпечення власних інтересів на королівському або імперському рівнях. Тут формувалася верхівка, обранці, які могли говорити від імені всіх. На такому принципі були побудовані великі сільські й міські громади, рицарські товариства, міські союзи, які склали основу середньовічної корпоративної «демократії». Товариство Щита Святого Георгія – об'єднання швабського рицарства і дворянства – наприкінці XV ст. налічувало понад 600 членів, які, згідно зі статутом, проводили загальні збори, а в період між ними довіряли справи обраним лідерам. Натомість дворяни Штраубінга, невеличкої швабської області, утворили Товариство Лева, що налічувало 53 члени, які мали можливість безпосереднього спілкування у форматі загальних зборів⁸⁶.

Комунікативна культура селянства, мала свої автономні механізми регулювання, які давали змогу сприймати або, навпаки, спростовувати офіційні настанови. «Мовчазна більшість» – образ, який відображає специфіку селянської комунікативності. Селяни, більшість з яких була неписьменною, залишили досить мало

автентичних текстів про себе. Однак у повсякденному житті відбувалося інтенсивне міжособистісне спілкування. Вузкий простір (село, громада) забезпечував стабільність і стійкість комунікативної зони – кількість і коло співрозмовників, оповідачів, слухачів залишалися майже незмінними.

Спілкування ремісників визначалось цеховим устроєм – майстри виступали наставниками учнів і підмайстрів. Мета такого педагогічно-корпоративного спілкування – навчання, виховання, позбавлення підлеглих таких вад, як гультайство, неслухняність, непокора. Коло спілкування й інформаційного обміну визначалися укладом життя. Церква, цех, домашнє господарство займали переважну більшість часу простого містянина. Спілкування майстра зі своїми учнями мало на меті не лише виробництво товарів, а більш глибокий сенс – продовження життя через передачу знань, майстерності, мистецтва. В епоху Середньовіччя ремесло сприймалось як мистецтво, в якому кожна річ має свого автора, «майстра». Бог дав людині мистецтво, тому майстер передає своєму учню частину самого себе. Передавати знання слід тільки людині, якій можна довіряти. Знання, викладені у рукописах, рецептурних збірках, вважалися священними, і їх належало тримати у глибокому секреті. В одній з таких книг читаємо: «Ховай священний секрет, оскільки ти не повинен передавати його нікому і не давати жодному пророку»⁸⁷.

Чому так? Знання – це велика сила, це влада над речами і людьми, і воно не може опинитись у поганих руках. Знання можна передати тільки благочестивому, сумлінному майстру, який не спілкується з людьми, схильними до пияцтва, не має справ з продажними дівками. Мудрість повинна передаватися від наставника до наставника, від людини до людини, із вуст у уста. Передавання знань було суто особистісною справою – майстер сам обирав того, кому він довіряв таємниці свого мистецтва.

Корпоративний характер організації праці, соціальне розшарування в цехах накладали свій відбиток на **спілкування підмайстрів**: вони мусили підкорятися суворим вимогам майстрів, дотримуватися порядків, які обмежували їхню свободу. Натомість у своїх товариствах, об'єднаннях рівних за віком і соціальним статусом, вони могли почуватися розкуто, давати волю своїм почуттям, реалізувати себе як особистості. Гулянки та бенкети базувались на вільному спілкуванні, можливості говорити те, що думаєш.

Інтерактивне спілкування підмайстрів було одним із засобів розв'язання виробничих питань, захисту своїх інтересів, підготовки і написання необхідних петицій, звернень до майстрів і міської ради у конфліктних ситуаціях. Вільне спілкування на бенкетах було регламентоване правилами, мета яких – уникнути бійок, конфліктів, порушень статутних вимог. Такі обмеження, як і прояв певних ініціатив, наприклад, у скликанні урочистих зборів, давали можливість поповнювати запаси вина для гулянок і бенкетів. Поряд з організованим спілкуванням у товариствах підмайстри гуртувалися в невеличкі компанії, щоб посидіти й поспілкуватися у більш вузькому дружньому колі, навіть у домі майстра. Щоправда, і тут їх очікували обмеження – в окремий час заборонялось збиратися понад чотирьом особам⁸⁸. Під час гулянок і бенкетів допускались будь-які висловлювання, правда і вигадка часто змішувались, гостре слово могло призвести до бійки. Однак у всіх випадках громада залишалась на боці того, хто висловлювався вільно, і карала штрафом того, хто назвав свого товариша брехуном.

Наявність у суспільстві великого прошарку людей без постійного місця проживання породила специфічну **комунікативність субкультур**. Прочани, бідні торговці, військові найманці, ченці, школярі-ваганти, священники без парафій, жебраки, волоцюги сприяли обміну інформацією між містами, селами і регіонами. Жонглери, голіарди були грамотними і вільними творцями художніх творів. Достатньо пригадати поезію студентів-вагантів. Функції міжрегіонального спілкування виконували артисти, клоуни, завдання яких – тішити публіку заради заробітку. Королі та блазні потребували один одного у суспільстві, де не було регулярних і надійних каналів розповсюдження інформації.

Декласованість цієї гетерогенної маси накладала свій відбиток на характер їхнього спілкування з «добропорядними» міщанами або селянами. Привертає увагу поєднання вченого слова вагантів, школярів, кліриків з простолюдною мовою, що межує зі словесним «хуліганством», захопленням кабацькою лексикою. Напівучена маса жонглерів була носієм марновірства, магічних, алегоричних образів. Жонглер хоча і сприймався як дурень, тим не менше він був оточений ореолом сакральності. «Дурні» часто були ледацюгами, вчилися разом із кліриками і тому добре володіли мистецтвом перекручування лексики священників. Можна

припустити, що слово *Nocusprocus* походить від вислову, що виголошувався під час меси – *hoc est corpus*⁸⁹. Загальною рисою цієї комунікації була суміш сарказму, гумору з пророцтвами, тривожними і жахливими розповідями. Переважання того чи іншого компонента залежало від настроїв публіки.

Плинність соціального маргінесу призводила до тимчасовості контактів і появи інформації, яку надавали прибульці. Особливістю спілкування була розмова одного або декількох прибульців з великою групою або натовпом на площі, на ринку. Натомість серед цієї гетерогенної та флуктоїдної маси публічне слово піддавалось контролю, у той час як письмове слово, анонімне за своїм походженням, залишалось вільним і відзначалось опозиційністю.

Особливу категорію становили благочестиві жебраки-пілігрими, «святі», з якими любили спілкуватися побожні люди, особливо жінки. Надати допомогу, тимчасовий притулок, дізнатися й розпитати про все, що відбувається у світі, в інших краях і землях – характерні елементи такого спілкування.

Незважаючи на те, що артисти та інші мандрівники належали до нижчих верств, можновладці, королі та князі досить швидко звернули увагу на їхню неабияку роль у формуванні настроїв і громадської думки. У зв'язку з цим вони прагнули поставити під свій контроль інформацію, що розповсюджували різні категорії мандрівників. Найкращим засобом було прийняття на службу до себе благонадійних артистів. В окремих випадках створювали служби для нагляду за їхніми виступами і діяльністю. Такий нагляд полегшувався тим, що артисти та інші мандрівні люди утворювали свої товариства, цехи, «королівства», які отримували дозвіл на своє існування в межах окремих територій⁹⁰.

Тривалі й перманентні **конфлікти** сприяли формуванню певних правил поведінки дійових осіб, відповідних механізмів їхньої локалізації та врегулювання, які не допускали руйнації соціального порядку. У середньовічну епоху соціальні групи й стани мали свій статус, який чітко визначав і закріплював місце людини або соціальних груп і верств у різних просторових вимірах і бінарних опозиціях: «вищі-нижчі», «ліві-праві», «внутрішні-зовнішні».

Посилення розбіжностей між нормативно визначеним місцем соціальних груп та індивідуумів і реальними взаєминами завжди призводило до соціальних конфліктів. Такі конфлікти могли руйнувати суспільний порядок, відроджувати, оновлювати і,

нарешті, завершуватись його новим конституюванням. Руїнація суспільно-політичного і релігійного устрою відбувалася тоді, коли конфлікт стосувався основних правил, цінностей і принципів.

Конфліктність не слід сприймати тільки з негативного боку, оскільки в суспільстві завжди існували механізми розв'язання протиріч – свідчення високої здатності людей до спільності⁹¹. Для розв'язання конфліктів дійові особи залучали владу, судові органи, і водночас могли обходитись без них – суперечки розв'язувались за допомогою фізичної сили, посередників, перемовин. Практика сили у сільському суспільстві Середньовіччя і раннього Модерну мала особливе значення і не вважалась негативним елементом сільської культури. Локальні, розпорошені конфлікти і протиріччя в окремих випадках переростали в фундаментальні, такі, що призводили до руїнації або трансформації суспільства.

Шляхом розв'язання конфліктів у суспільстві відбувався постійний процес конституювання соціального порядку. В історичних ситуаціях формувалися і складалися відповідні зразки й моделі соціально-політичного устрою, які влада і соціальні інститути утверджували і втілювали в життя.

Середньовічна система інтимної і сімейної комунікації мала свою специфіку. Поза шлюбними відносинами були священники і ченці. Серед шляхетних станів утвердилась куртуазія – кодекс поведінки і спілкування, спрямований на формування основних принципів поведінки і спілкування: ввічливості, хоробрості, любові, душевної широти, щедрості. Цей кодекс мав на меті виховати шляхетного воїна, який живе і любить за правилами, подолати інстинкти за допомогою культури. Способом такого приборкання були форми звернень, привітань, словесних висловів для тих чи інших ситуацій, які супроводжувались відповідними манерами. Куртуазія мала на меті надати інтимним відносинам шляхетної форми, підпорядкувати їх нормам і правилам, притаманним вищому стану.

Специфіка спілкування закоханих полягала в тому, що словесна складова була забарвлена символічними знаками уваги, різноманітними подарунками з таємними емблемами, візерунками, малюнками рослин, птахів, які мали своє змістовне навантаження, означали надію, вибачення, очікування зустрічі, побачення.

Популярними у спілкуванні були словесно-віршові амурні ігри, в яких важливо було не тільки римувати слова, а й висловлювати у довільній і кмітливій формі свої почуття. У

рицарських і придворних колах утвердилася любовна куртуазія, що спрямовувала розмови на теми кохання в річище певного канону і надавала їм високохудожньої і шляхетної форми. Кодекс придворних понять, правил і форм був невід'ємною частиною аристократичного способу життя і світської бесіди⁹².

Поряд з реальним спілкуванням і розмовами закоханих існувала сфера віртуальної комунікації, переважно у літературній формі. Звернення, монологи, присвяти коханій – чи не головна складова середньовічної поезії. Фантазії, уявлення, діалоги, розмови своєрідним чином сублімувалися в літературну творчість. Ідеалу кохання, прекрасним вигадкам про вірність, жертвовність не було місця у тверезих матеріальних міркуваннях, що стосувалися шлюбу, особливо аристократичного. Цей ідеал можна було пережити лише в образах чарівної, вишуканої гри⁹³.

Сексуальні, інтимні, шлюбні відносини не були замкненою сферою – церква «підслуховувала» все, що говорили між собою закохані, у першу чергу, за допомогою сповіді, і давала свої повчання.

Комунікативна сфера сексуальних та інтимних взаємин не завжди мала на меті утворення шлюбу і сім'ї. Середньовіччя поетизувало кохання до заміжньої жінки (рицарська поезія і проза використовували такий сюжет як основний), кохання заміжньої до свого рицаря, придворні амурні розмови та ігри. Розповідним було також спілкування заради сексуального задоволення.

Сім'я як комунікативний осередок намагалась оберігати інтимну замкненість і водночас обстоювати свій приватний інтерес у громадському житті. Вона прагнула до збереження взаємин і стосунків, зв'язків між родичами, друзями. Підтримання дружніх, приватних стосунків базувалось не тільки на сентиментальних почуттях, а й мало на меті посилення ролі сімейного кола в публічному житті. Сім'я виступала як союз родичів, домашня спільнота. Домашня спільнота охоплювала подружжя, дітей, батьків, родичів, прислугу, усіх, хто жив під одним дахом.

За словами Ю. Габермаса, «хоча сфера сімейного кола хоче сприймати себе як незалежна, звільнена від усіх суспільних стосунків, як простір суто людського, усе ж вона залежна від сфери праці та товарообміну – навіть усвідомлення незалежності можна трактувати з позицій фактичної залежності цього інтимного простору».⁹⁴ У сфері сімейної інтимності особи усвідомлювали себе незалежними ще й від сфери своєї господарської діяльності – саме

як люди, котрі можуть вступати між собою у «суто людські» стосунки.⁹⁵ У родинно-сімейному спілкуванні відбувалось самоутвердження людини, визнання її якостей. Сім'я у різний спосіб доводила чесноти своїх членів до громадськості або до корпоративних груп.

В історичній літературі давно вимальована модель середньовічної патріархальної сім'ї, в якій володарем є чоловік, а дружина, діти беззаперечно підкоряються йому як господарю. У реальному сімейному побуті усе було далеко не так, як того вимагали церковні настанови. Художня література передає атмосферу не тільки сімейного спокою, а й конфлікту – лайки, сварки, бійки між чоловіком і дружиною були чимось звичайним, буденним. Сімейні сварки зводились не тільки до конфлікту між чоловіком і дружиною, до суперництва статей за першість у домі, хоча ця тенденція переважає. Разом з дружиною проти чоловіка налаштована теща, яка діє як підбурювачка й інтриганка. Сваряться діти з батьками, хазяї зі слугами – усі намагаються якомога більше насолити один одному, отримати більше матеріальних благ⁹⁶. Найбільш драматичними є сварки і лайки на ґрунті зради чоловіка або дружини. Контрасти в спілкуванні, перехід від миру до війни дають підстави стверджувати, що в сім'ї почалася своя боротьба за першість, за вплив, і досить часто в цьому конфлікті визначальну роль відігравали не ієрархія, а сила характеру дружини або чоловіка.

СХОЛАСТИКА: КОДЕКС ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Середньовіччя успадкувало від Античності ідею виховання. Освіта і виховання підвищували соціальний статус людини, відкривали їй перспективи у церковній сфері й державних справах. Педагогічна комунікація, взаємини вчителя і учня будувались відповідно до завдань, які висували церква і держава до навчання і виховання. Вплив церкви на владу здійснювався через **повчання** правителям, знаті, усім, хто був причетний до влади. «Зерцала» для знаті були досить однотипними і містили в якості постійних елементів обов'язкове зіставлення чеснот і вад, проповідь світського ідеалу, що поєднував у собі християнську мораль з мораллю воїна, який вірно служить своєму правителю і опановує науки⁹⁷.

Автори педагогічних повчань епохи раннього Середньовіччя намагалися «розчинити» власні думки у висловах авторитетів, завуалювати власне світосприйняття загальноприйнятими штампами. Однак, незважаючи на жанрову заангажованість, «людське» начало знаходило свій вираз хоча б у словах присвяти, зверненнях до адресата. Дуода, графиня Септиманська, у своєму «Повчанні сину Вільгельму» (841 – 843 рр.) наголошує на тому, що вони наповнені материнською любов'ю, а відтак мають більш сильну інформативну і повчальну енергетику, ніж слова «чужих» учителів: «Сине мій, у тебе будуть вчителі, які дадуть тобі уроки більш значні, ніж я, однак вона будуть іншими, ніж мої, оскільки вони не мають такого гарячого серця, яке б'ється у грудях твоєї матері»⁹⁸. Відчуття і розуміння того, що слова часто запозичені з інших джерел, переважно церковних авторів, набувають значно більшої сили і впливу із вуст або з-під пера матері чи батька, були характерними для багатьох середньовічних повчань і послань.

Середньовіччя успадкувало від римлян педагогічні прийоми та методи, які увійшли у практику школи каролінгської епохи. Один із засновників середньовічної педагогіки Алкуїн будував навчання не тільки на риторичному викладі основних положень різних наук, а й на залученні своїх учнів до активного спілкування. Його метод «питання – відповідь» набув широкої популярності і став, фактично, стереотипним у наступні століття. Як можна судити з підручників, учні засипали вчителя хитромудрими запитаннями, а він давав на них короткі й дотепні відповіді: «Що є письмо? – Хранитель історії. Що є слово? – Зрадник думки. Хто народжує слово? – Язык. Що є язык? – Бич повітря. Що є повітря? – Хранитель життя»⁹⁹.

Відносини в процесі навчання були досить суворими: вчитель вимагав неухильного виконання його вимог і засвоєння того, чого він навчав. Чимало середньовічних авторів, які пройшли школу, писали про тиранію вчителів і тяжке життя учнів, які з раннього ранку перебувають на ногах і не мають вільного часу.

У середині XII ст. на педагогічні відносини суттєво вплинули зміни в ментальному ставленні до науки та освіти. Шкільна справа, яка до цього була прерогативою монастирських шкіл, стала також справою мирян, а для частини з них – професією. Такий поворот сприйнявся як зазіхання на Божий дар, який не можна продавати й винагороджувати грошима¹⁰⁰. Натомість, створення університетських корпорацій призвело до узаконення викладацьких і вчених

професій, сприяло утвердженню своєї системи звань, титулів і відповідної оплати.

Перехід до професійної освіти і науки суттєво змінив систему передавання інформації і комунікативного впливу на тих, хто навчався. **Схоластична комунікація** базувалася відтепер на правилах, прийомах, методах, які вважалися достовірними і законними. Правила такої комунікативності – риторика – були мистецтвом переконання, активного впливу на свідомість людей засобами мови. Відхилення від цих правил викликало недовіру до самої суті предмету, про який ішлося. Запровадження системи навчання і здобуття наукового знання призвело до феномену, який історики назвали підвищенням цінності науки у XIII ст.

Оволодіння мистецтвом мислити тривало протягом усіх сімох років навчання на артистичних факультетах університетів. Тривіум – граматики, риторика і діалектика – складався з практичних вправ; квадріум – арифметика, геометрія, астрономія, музика – з коментованого читання декількох авторитетів – Аристотеля, Боеція, Августина. Висновки мали бути робити учні.

Схоластична комунікативність сприяла розвитку науки. Наголос робився на логіці, а не на інформативності. Особливість уявлень про нове полягала в тому, що істина існує споконвіку, її можна лише пізнавати. Людина не стільки створює нові знання, скільки відшукує їх завдяки мисленню. Схоластична комунікативність мала на меті підготовку людей, які були здатні мислити за певними правилами, вносити у повсякденне спілкування те, що пізніше назвуть науковим знанням.

Схоластика передбачала точне визначення змісту слів, понять, встановлення їх відповідності реальному буттю. Вона збагатила науку інструментарієм і процедурами, які визначають об'єкт дослідження, розкривають його зміст, сутність, розплутують хибні уявлення про нього. Так народилися правила і закони логічно побудованих доказів і доведень. Нове знання може народитися поступово і лише на основі вивчення попереднього досвіду.

Метод посилення на авторитети став одним з головних у схоластиці; арсеналом науки і знань є Біблія, Отці церкви, античні філософи Платон, Аристотель. Фундаментом став коментар до текстів авторитетів (*lectio*). Лекція мала бути побудована на глибокому і всебічному аналізі, починаючи від понять до логічних доведень. Коментар, навіть найбільш довершений, породжував дискусію – ще один неодмінний атрибут схоластики.

У схоластичній системі спілкування центральне місце посідала постать викладача, який з кафедри зачитував параграф, а потім коментував його, шукав у ньому нові ідеї, положення, наводив аргументи на користь тієї чи іншої думки. Такий вид коментування прочитаного вважався досить нудним, і навряд чи можна говорити про високу ефективність такого спілкування викладача з учнями. Поступово форма, правила починали переважати й заважати розвитку живої думки. Викладачі читали свої тексти, не відступаючи ні на букву від записаного, повторюючи його з року в рік.

Більш жваво сприймалося проблемне викладання, коли викладач наводив певне висловлювання, вказував на його суперечливість і наводив низку аргументів та контраргументів. Проблеми ставали основою дискусій, жвавого обговорення, в якому особливо цінувались начитаність та ерудиція. Важливо було наводити тексти і вислови інших авторів та авторитетів для доведення своєї правоти. Такі наукові ігри давали не стільки нові знання, скільки навчали мислити, мати гнучкий розум, кмітливість, здатність знаходити вихід зі складної ситуації.

Паралельно з цим в університетах утверджувалася форма міжперсонального спілкування – навколо магістра або професора утворювався невеликий гурток учнів, яких приваблювали його лекції, думки, система викладання.

Найбільш улюбленою формою спілкування були **диспути** – ординарні, які влаштовувалися за розкладом раз на тиждень, й екстраординарні, які проводилися на Різдво і під час Великого посту. На щотижневі диспути приходило багато бажаючих послухати й поговорити. Виступати міг кожен бажаючий. На диспуті одержати нові знання було майже неможливо – вони запам'ятовувалися переважно вдалими й кмітливими висловлюваннями. Перемагав не найрозумніший, а найбільш кмітливий.

Особливу форму педагогічної комунікації являв собою **іспит**, який завершував певну стадію навчання. Новоспечений болонський доктор мав складати іспит у два етапи – власне іспит і публічний іспит. Допуск до іспиту відбувався за певною процедурою представлення ректору, клятва в тому, що він не підкупив екзаменаторів, аудієнція в архідиякона, присутність на служінні Меси Святого Духа. Колегія докторів давала кандидату текст для коментарів. Він усамітнювався для підготовки відповіді й увечері у соборі перед докторами відповідав на їхні запитання. Після успішного складання іспиту кандидат ставав ліценціатом.

Однак, для того, щоб отримати ліцензію на право викладання, потрібно було пройти публічні випробування. Публічний іспит відбувався у соборі в присутності студентів, які атакували претендента запитаннями, а він мав відігравати роль метра на університетському диспуті. Після цього архідиякон урочисто вручав йому ліцензію на право викладання і відповідні знаки: кафедру, відкриту книгу, золоте кільце, берет¹⁰¹.

Церемонія іспиту визначала право на публічну діяльність особи, її здатність передавати достовірне знання, яке здобувається за певними, надійними процедурами та методами. Ще один важливий момент полягав у включенні новоспеченого доктора у корпорацію. Іспити супроводжувалися подарунками, розвагами, бенкетами за рахунок того, хто одержав ступінь. За словами Ж. Ле Гофа, ці святкування являли собою ритуали, за допомогою яких корпорація утверджувала усвідомлення своєї глибокої солідарності¹⁰².

Скільки людей могли скористатися високою освітою? У кожному поколінні кілька сотень, можливо, кілька тисяч, причому найвищих знань досягали лише кілька десятків привілейованих, розкиданих по Європі, відокремлених один від одного величезними відстанями. Однак, вони були знайомі між собою, листувалися, обмінювалися рукописами¹⁰³.

Між вченою і народною культурою існувала своя медійна смуга, де відбувалось розповсюдження наукових знань, трансформація їх у нові вульгаризовані й популярні форми. Носіями такої культури виступали студенти, ваганти, парафіяльні священики, більшість з яких не мала університетської освіти. Мандрівні клірики, студенти-ваганти утворювали середовище, в якому звучала критика суспільства, викривалися вади привілейованих станів. Поезія вагантів нещадно ставилася до вищого кліру, папи, єпископів, знаті. Ця напівучена маса не мала постійного місця проживання, слідувала за вчителем, який їм подобався, або прибивалася до дворів знатних осіб. У такий спосіб ця маса інтелектуалів-бродяг переносила освіту та інформацію від міста до міста, від однієї землі до іншої¹⁰⁴.

Книжкова культура належала до комунікації, в якій були задіяні автори і широка публіка, не завжди високоосвічена. Книга мала індивідуального автора. Однак автор намагався виступати як посередник між людьми і Абсолютним автором – Богом. Таке ставлення до авторства визначало священне ставлення до тексту. У

XII – XIII ст. письмо стало звичайною справою, і відтепер воно існує не тільки для Бога, а й для справ земних. Рукописні книги зберігалися головним чином у монастирях та університетах. У статуті університету Падуї у 1264 році було заявлено: «Без рукописів не було б університетів». Іншими словами, книга залишалася справою людей вчених.

Практика писання книг була запроваджена чернецькими монастирями. Бенедикт Нурсійський (480 - 543) заснував перший орден, у статуті якого було передбачено читання і переписування книг. Монастирські скрипторії виконували функції майбутніх друкарень. Поступово складається своєрідне ремесло і мистецтво виготовлення і розповсюдження книги. Репертуар книг, що виготовлялись у скрипторіях, не був однаковим, незважаючи на приписи і настанови церкви. Особливо це стосувалось житійної літератури. Коло святих і посвята монастиря певному святому визначали добір текстів.¹⁰⁵

В епоху раннього Середньовіччя манускрипти були предметами розкоші – їх написання потребувало тривалого часу, а численні прикраси перетворювали твори у різновид мистецтва. Їх інформативно-комунікативні функції були вкрай обмеженими. За словами Ж. Ле Гофа, вони писалися не для того, щоб їх читали. Твори залишалися у скарбницях церков і знатних приватних осіб. Це, перш за все, економічні, а не духовні цінності. Карл Великий розпродав частину книг для того, щоб роздати милостиню. Книги розглядалися не інакше, як дорогий посуд.¹⁰⁶ Ченці, які переписували рукописи, мало цікавилися їхнім змістом. Для них важливішими були витрачені зусилля, сама робота, яка давала можливість добитися прощення гріхів. Специфіка Каролінгського відродження полягала у накопиченні знань та інформації, яка розглядалась як скарб, який треба ретельно оберігати. Такий підхід перетворював інформацію та знання на монополію, якою могли володіти лише обрані.

З утворенням університетів і поширенням освіти книга перестала бути предметом розкоші, вона стала інструментом розповсюдження інформації, знань, інтелектуального дозвілля, промисловим продуктом, предметом торгівлі. Переписування книг – ремесло, яке вийшло за межі церкви й перетворилося у світське заняття. Студенти конспектували лекції професорів, які потрібно було переписувати і розповсюджувати з тим, щоб готуватися до іспитів. Такі копії записувалися в зошитах. Кожний зошит

виготовлявся зі шкіри, яка складалася вчетверо і називалася п'есою (ресіа). З таких п'ес, які готували переписувачі, складалася книга, яку називали екземпляром. Такі книги створювали під контролем університету і передавалися до бібліотек. Залучення значної кількості писарів, що готували п'еси, сприяло формуванню бібліотеки – неодмінною атрибути будь-якого університету.

Рукописна книга була центральним елементом спілкування, об'єднання людей навколо пізнання і засвоєння прочитаного. Читання вголос передбачало утворення невеликого гурту людей, які прагнули почути зміст написаного, обговорити і зрозуміти прочитане. Такий спосіб «читання» передбачав активне спілкування, дискусії, переживання певних емоцій. Фактично, середньовічні університети і школи буди школами спілкування навколо книг, зміст яких виголошував або зачитував викладач, учитель.

Літературні твори не викликали ажіотажу або широкого суспільного обговорення, більшість їх була адресована елітарному колу читачів. «Роман про Троянду», «Божественна комедія» були першими творами, написаними «для усіх». Не випадково, вони стали предметом численних коментарів, публічних читань і дискусій. На основі їх формувалася літературна критика, певна естетична свідомість, осмислювалося минуле.

У цілому **особливість середньовічної комунікативності** полягала у важливій ролі візуальності й візуальних засобів інформації. Сплески іконоборства, спричинені засиллям образності, не змогли зменшити роль цього феномену у комунікативних відносинах. На всіх рівнях соціального і політичного життя переважали усні види інформаційного забезпечення. Письмова культура мала елітарний характер. Мовний дуалізм (церковна латина й етнічні мови) сприяв закритості спілкування, поділу інформації і знань на загальнодоступні й закриті, доступні тільки для обраних, інтелектуалів, священнослужителів, влади. Становий, корпоративний, ієрархічний поділ суспільства обумовлював партикуляризм соціальної, політичної, педагогічної комунікації. Церква була тим інститутом, який забезпечував єдність ізольованих комунікативних спільнот, верств і груп. Єднання і взаємозалежність людей визначались сакральною-містичною соборністю, містичним союзом віруючих, об'єднаних християнськими Таїнствами.

РЕНЕСАНС І ЙОГО КОМУНІКАТИВНІСТЬ

ГУМАНІЗМ І ГУТЕНБЕРГІВСЬКА КУЛЬТУРА ДРУКОВАНОГО СЛОВА

Середньовічна комунікативність з її комплексом символів, ритуалів, звичаїв була досить життєздатною. В епоху раннього Модерну вона не зникає, а пристосовується до нових соціальних і політичних обставин. Однак, це не виключає диспропорції, що виникла між офіційною політичною і релігійною символікою, ритуальністю і обрядовістю, з одного боку, і реальною комунікативною практикою в епоху Ренесансу і Реформації – з іншого. Стара символіка не «чула» того, що думали і говорили люди, вона намагалась утримати стару систему в той час, коли життя утверджувало мову нових символів і знаків.

Деформація середньовічної комунікативності відбувалася під впливом такого чинника, як винахід і розвиток книгодрукування, нових форм і засобів передавання інформації. Важливе значення у визначенні змісту комунікативних відносин мав гуманізм з його ідеологією антропоцентризму. Реформація докорінним чином змінила співвідношення між візуальними і словесними засобами спілкування і передавання інформації.

Ренесансна культура з її зверненням до людини внесла корективи в **комунікативний простір**. Центром культурного, ділового життя стало місто, яке також зазнало значних перетворень. В умовах економічного зростання починається змагання багатих міст за велич і розкіш. Західноєвропейська культура відкрила для себе трьохмірність простору. Виникло поняття перспективи як засобу оволодіння простором. За нових умов міська площа, завдяки просторовій організації, стала здатною передати значення, велич і красу міста. Саме вона стає центром містобудівництва. Площі більше не виникають як несформовані функціональні простори із середньовічною символікою. Відтепер вони створюються як прикраса міста, свідчення художнього смаку його мешканців, самостійні твори мистецтва.¹⁰⁷

Якщо Еразм Роттердамський спробував внести діалектику смішного і серйозного у спілкування між людьми, то італійський гуманіст Альберті намагався поєднати ці елементи в архітектурно-топографічному варіанті. У своїй теорії він відштовхувався від функціонального призначення будівель як місць спілкування і визначав їхню ієрархічну градацію: приватні будівлі поступаються громадським, а серед громадських світські – сакральним. Особливе значення мало розташування храму, причому належало підкреслювати його величність, урочистість, забезпечувати духовний характер спілкування, адже йшлося про найбільш важливі речі в житті людини.

Ще одне місце серйозного спілкування і розмов на теми вічності – монастир. Альберті радить розташовувати обителі «біля громадських будівель, театру, цирку, площі, де без примусу збирається натовп» і де людина найбільш легко буде піддаватися «проповіді й переконанню». Тут ми знову бачимо еразмівське діалектичне поєднання різних форм і місць спілкування, де, не порушуючи канонів і норм, співіснують висока духовна і карнавальна-сміхова культури.

Найбільш яскраво нові гуманістичні ідеали особистої свободи і незалежності були поєднані у віллі, місці відпочинку. Якщо в місті, за словами Альберті, усе треба співвідносити з вимогами сусідства, то в селі існує повна свобода спілкування, не обмежена рамками суворого етикету, правилами ієрархії і підпорядкованості. «Вічність» і «різноманітність тимчасової насолоди» – два типи комунікативності, храму і вілли. Дослідник цього аспекту творчості Альберті П. Зубов слушно звернув увагу на паралель з мовним спілкуванням, «вічною» латиною, притаманною спілкуванню в «республіці вчених», і народною італійською мовою «для себе». Латина і народна мова були різними формами мислення, однаково живими¹⁰⁸.

Європейське **книгодрукування**, започатковане Йоганном Гутенбергом виникло в річищі ідеї масового релігійного просвітництва – проповіді за допомогою книги. Це дає підстави розглядати винахід німецького друкаря в контексті діяльності релігійних товариств мирян, які вважали переписування книг формою служінням спасінню людства¹⁰⁹. Книгодрукування виникло як один з найбільш ефективних комунікативних засобів навчання людей шляхом масового і дешевого розповсюдження джерел релігійного пізнання¹¹⁰.

Відродження змінило ставлення до новацій у широкому сенсі цього слова. Не відкидаючи пошуку смислу Біблії, в ренесансному світогляді нове знання вважалося більш досконалим, ніж попереднє. Поступово утверджується думка про можливість старіння знань та інформації, втрати їхньої актуальності. Це, у свою чергу, сприяло прагненню до оволодіння новими знаннями, до пізнання людини, зовнішнього світу, розширення його обріїв. Людей починає цікавити не тільки життя громади, цеху, королівського двору, а й те, що відбувається далеко за їх межами. Релігійні, соціальні, політичні заворушення, події, яким важко було знайти аналоги, посилюють інтерес до новин.

Виробництво «масової книжкової продукції» було започатковано у **мануфактурах для переписування книг**, які користувались попитом і приносили прибутки їх організаторам. Так, у Німеччині найбільш успішним власником великої книжкової мануфактури був писар і торговець рукописами Дібольт Лаубер із Хагенау (Ельзас). У його майстерні, що діяла протягом 1427 – 1467 років, були задіяні п'ять писарів і 16 малювальників. Його рукописні книги з теології, господарства, юридичних і природничих наук німецькою мовою розповсюджувалися у Південній та Західній Німеччині. Однією з найбільш відомих копіювальниць рукописів була Клара Лідербух із Нюрнберга, яка займалась цією справою у 1452 – 1476 роках.

У XV столітті набули популярності намальовані на пергаменті зображення святих, що переносились на дерево, так звані райдужні малюнки – серії картинок з короткими написами, які продавались на ярмарках і церковних амвонах. Поряд з релігійними мотивами тут були зображення і тексти повчального й розважального характеру. Поступово вони почали використовуватись у політичних суперечках. Тиражування малюнків з лаконічними текстами свідчить про те, що візуальні засоби передачі інформації напередодні та одразу після винаходу друку переважали в комунікативному просторі пізнього Середньовіччя.

Книгодрукування, основним принципом якого було **тиражування і розповсюдження книг** як джерел інформації, швидко переросло в підприємництво. Підприємницький характер книговидавництва перетворив його у першорядний чинник «інформаційної революції» – важливу складову гуманістичного і реформаційного рухів XV – XVI ст. Прагнення книговидавців до прибутковості – видавати те, на що є попит, і покупець,

зацікавлений читач, перетворили книговидавництво в ефективний ідеологічний чинник. Попри всі заборони і цензурні перешкоди, було вигідно друкувати твори Лютера та інших реформаторів, не кажучи вже про Біблію, німецькою мовою. Навіть за відсутності розвиненої системи книготоргівлі вони миттєво розходились серед читачів. Ще одним наслідком цього стала зміна комунікативних форм: поряд з виданням значних за обсягом творів публікується масовими накладками величезна кількість листівок, брошур, книжечок, ілюстративних листків, видань «на злобу дня».

На початку книгодрукування гонорарів для авторів не існувало. Із середини XVI ст. поступово з'являється практика заохочення видавцями авторів шляхом виплати їм гонорару. Першим одержав гонорар, гуманіст Томас Мурнер за видану у 1509 році сатиричну книгу «Країна дурнів».

Ще до виникнення преси, а пізніше паралельно з нею, упродовж XVI століття досить поширеними були **рукописні та друковані газети** – занотовані новини, які були свого роду додатками до приватних і ділових листів. Найбільш відомим зводом таких нотаток можна назвати колекцію фугтерівських «газет», сформовану у 1568 – 1605 рр. торговим домом Фугтерів на основі ділової кореспонденції та інших джерел. Частина цих повідомлень була написана торговими маклерами Ієремією Грассером та Ієремією Шиффле в Аугсбурзі. У 1571 році вони заснували бюро газетної кореспонденції під назвою «Новеланте».

Повідомлення торговців були відомі вже у XIV ст. у Венеції, яка стала свого роду центром розповсюдження новин та інформації. У XVI ст. виникла професія кореспондента або агента новин при дворі або при торгових дворах. Ці «газетники» були переважно носіями дипломатичної, політичної або торгівельної інформації, яку вони додавали до ділових листів і повідомлень. Рукописні газети містили елементи аналізу новин, а також публіцистичні твори на актуальні теми.

Паралельно з рукописними виданнями широкою популярністю користувалися так звані «Нові газети», які, хоча й не були періодичними, натомість видавалися в одному або у багатьох примірниках і містили відомості про актуальні події. Поряд з військовими, політичними, релігійними новинами вони часто вміщували сенсаційні повідомлення про надзвичайні явища, комети, спалення єретиків, відьм, вигнання диявола. «Нові газети» читалися або продавалися на ринках, ярмарках, у людних місцях.

Найбільш відома перша друкована газета під назвою «Нові відомості про Схід і події» побачила світ у 1502 році. «Нові газети» з повідомленнями про «гарячі новини» можна вважати попередницями сучасних щоденних газет.

Найбільш активним видавцем газет був відомий гуманіст Кристоф Шерль (1481 – 1542). Його перу належить велика кількість рукописних і друкованих «новин». Останню газету він видав 7 вересня 1537 року.

Поряд з газетами почала друкуватися **практична інформація** для професійного, ділового і пізнавального використання. У 1500 році було започатковано видання мап світу і окремих регіонів, які користувались широким попитом за умов великих географічних відкриттів, формування нових знань про Всесвіт і Землю. Нюрнберзький математик і космограф Йоганн Шенер (1477 – 1547) у 1515 році створив перший глобус, на якому було накреслено частину Північної Америки.

Завдяки книгодрукуванню у XVI ст. набувають популярності поряд з Біблією і молитовниками астрологічно-релігійні домашні календарі. Вони містили також прогнози погоди, поради для виконання необхідних сільськогосподарських робіт. Перший такий «селянський календар» було надруковано в 1508 році. Масовими накладками видавалися підручники, навчальні посібники, твори античних авторів.

Книгодрукування і соціалізація людини – проблема, яка викликає різні трактування і тлумачення в історичній літературі. Можна погодитися з твердженням М. Мак-Люена про те, що книгодрукування дало поштовх розвитку індивідуалізму і прагненню до самовираження. Воно сприяло утвердженню приватної власності, усамітненню та іншим формам індивідуальної замкненості¹¹¹. Водночас зауважимо, що на світанку цього процесу спостерігалася й інша тенденція – нівелювання авторства, послаблення індивідуалізму внаслідок «розчинення» авторів у морі літератури. За цих умов повторювалась середньовічна ситуація, коли автор був частиною корпоративного співтовариства і утверджував своє «Я» у межах невеликого гурту однодумців, «братів по цеху», які добре знають один одного.

Друкована книга порушувала «кулуарний» характер спілкування, у процесі якого читачі засвоювали зміст прочитаного у безпосередньому спілкуванні один з одним. Масовий характер видань сприяв усамітненому вивченню тексту, який потім може

обговорюватись за посередництвом засобів інформації, літературної критики, на спеціальних зібраннях зацікавлених читачів. Це один із доказів того, що друкована книга спричинила посилення індивідуалізму.

Книгодрукування, мобільність друкованої інформації сприяли появі «технологій» створення запрограмованого іміджу людини, залежно від її бажань і прагнень. Еразм Роттердамський, який чутливо сприймав новації, у діалозі «Рицар без коня, або самозвана знатність» передає поради одного з учасників розмови Несторія Гарпалу, який хоче стати знатною і відомою людиною. Поряд із порадами мати відповідні зовнішній вигляд, одяг, обстановку, оточення, що імітує повагу до нього і служіння йому, він пропонує використати «пресу»: «... У цьому краї роєм рояться малоосвічені юнаки, одержимі дивовижною пристрасстю – щоб не сказати сверблячкою – писати. Вдосталь також голодних друкарів, готових на все, якщо блисне надія на заробіток. Підкупи декількох з них, щоб вони у своїх книжках оголосили тебе «окрасою батьківщини» і не раз, причому надрукували великими літерами. Ось так навіть у Чехії тебе славитимуть, величаючи «окрасою батьківщини». Адже книжки розходяться і швидше, і далі, ніж чутки або розмови найбільш балакучих слуг».¹¹²

Друкування масових накладів формувало специфічний **книжковий світ**. Однією з найважливіших умов для вчених занять і реалізації особистості інтелектуали пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу вважали «спілкування з освіченими людьми», наявність великої кількості книжок. Багата бібліотека, зосередженість, ізольованість від сум'яття повсякденності створювали можливості для медитації, спілкування з авторами, героями і образами «книжкового світу».

Ораторсько-акустична культура опікувалась головним чином проблемою збереження інформації, пам'яті. Внаслідок появи і розповсюдження книгодрукування відбулася текстуалізація культури. Знання, пам'ять, музичні твори (ноти), репродукції картин могли відтепер існувати поза пам'яттю людини. Відтак, постала проблема відбору інформації, орієнтації людини в книжковому світі, що природно потребувало бібліографічних та інших показників.

Книгодрукування вплинуло на формування колективної пам'яті, яка стала одним з важливих чинників науково-технічного і соціального розвитку. Форми й технічні засоби формування і

збереження знань про минуле, традиції, відігравали також важливу роль у становленні національної свідомості, державності. Банк накопичених природничих і гуманітарних знань став одним зі складників успішного розвитку економіки, ефективних соціальних і політичних форм життя суспільства¹¹³.

Розповсюдження книгодрукування сприяло демократизації культури, адже за панування рукописної книги екстеріоризована пам'ять була мало доступною для будь-кого за межами інтелектуальної еліти¹¹⁴. Так чи інакше письмові тексти були по-своєму елітарним явищем, їх створювали і могли читати обрані. Книгодрукування зробило необмеженим доступ до інформації та знання. Щоправда, таке явище, як бібліофіліство в комунікативному процесі, є своєрідною формою вилучення інформації із загальної соціальної комунікації. Бібліофіли – це «скупі рицарі», які володіли великим скарбом інформації і засобів культурної комунікації, однак ізолювали його від масового розповсюдження і користування. Книга стала для них предметом обожнення, а не засобом поширення знань.

Інтелектуалів хвилювало також те, що книгодрукування призведе до появи неякісної книжкової продукції, адже рукописи, на відміну від друкарської продукції, народжувались повільно, без поспіху. Дискусія навколо питання про корисність і перевагу рукописів тривала до XVII століття.

Культура друкованого слова вплинула на раціоналізацію усіх видів знань та інформації. Усна комунікація зумовлювала залучення зайвих слів, неправильно побудованих висловів, емоційних виразів. Автор письмового тексту прагнув до економії, раціональної побудови речень, відкидав із почутого те, що було, на його погляд, другорядним. Друкований текст зберігав особливості письмового тексту, оскільки, перш ніж потрапити на верстат, створювався рукопис.

Для культури епохи Ренесансу і Реформації притаманний білінгвізм. Винахід друкування означав занепад латини – книговидавництво орієнтувалось не лише на вишукану рафіновану вченість, а й на широкий загал потенційних користувачів і покупців книжкового товару. Латина продовжувала залишатись «мовою вчених» і міжнародного спілкування, незважаючи на наявність її місцевих і регіональних варіантів. Вона виступала мовою офіційного листування¹¹⁵. Тривале вживання латини підживлювалось зацікавленістю консервативних суспільних сил у

підтримці монополії у сфері письма, суперництвом міст, регіональних столиць, самостійних держав, у яких латина могла виступати в ролі мови-посередниці. Вплив мало також вчення католицької церкви про три священні мови – давньоєврейську, грецьку і латину. Ренесанс іманентним чином включав у себе рецепцію античної культури, усвідомлення історичної спадкоємності по відношенню до неї. Авторитет латини у такому разі став підставою для її культу, очищення від варварських нашарувань, відродження класичних зразків.

Надходила епоха народних, національних мов, що призвело до мовного повороту. Сублімована, набальзамована латина як ідеал мови втратила свою привабливість в очах письменників і вчених, остаточно відмежувалась від життєвої практики і суспільних потреб. Вона була позбавлена такого важливого компоненту, як діалектизм, відображення численних місцевих особливостей¹¹⁶.

Рідна мова, на переконання багатьох літераторів XVI ст., була продовженням природи, відображенням її краси. За словами одного з видатних французьких поетів «Плеяди» Дю Белле, давні люди не витрачали стільки часу на вивчення мов, вони звертались до вивчення людини і природи й зображали їх засобами рідної мови, що давало можливість творити «Божественну копію природи»¹¹⁷.

Внаслідок утвердження нової бюрократичної державності, рецепції римського права, розвитку економіки суттєвих змін зазнала **ділова комунікація**. У європейських країнах утверджувалось мистецтво складання документів, якому надавалось велике значення в школах. Збереглося чимало відповідних друкованих посібників для вчителів початкових шкіл. Настанови щодо написання ділових документів були розроблені найбільш докладно і супроводжувались прикладами складання титулів, що відображали гідність представників буквально усіх верств і соціальних груп тогочасного суспільства. Слід зазначити, що вчителі письма досить часто поєднували свою роботу зі службою в міських канцеляріях¹¹⁸. Ділове спілкування, таким чином, набувало певної ритуальності (визначення характеру особи, її місця в суспільстві), точності, однозначності, стандартизації, що полегшувало розуміння змісту тексту.

Розширення сфери використання національних мов, винахід книгодрукування створили умови для звернення авторів до широкої аудиторії. Формування лінійно організованого світу, в якому усі змагаються за першість і славу, руйнує середньовічну

сферу корпоративної замкненості інтелектуалів і закладає **підвалини модерної масової культури**. Явище, яке сьогодні має назву «масова культура», існувало ще за часів Античності. Незважаючи на багатомісячну відстань, можна простежити ті елементи і принципи, які лежать у основі. Масова культура пов'язана з руйнацією полісної системи і створенням Римської імперії, перетворенням «громадянина» у «підданого». Відчуженість підданих від політичного життя, «загальної справи», ієрархізація суспільства потребували нових форм впливу на широкі маси населення. За таких умов формувалась система офіційної пропаганди, до якої залучались освічені верстви суспільства, які могли довести до мас основні ідеї і настанови у доступній формі. Публіка знайомилася з теоріями та ідеями у спрощеному вигляді, запозиченими з дешевих книжок, публічних читань, виступів професійних проповідників, молитов за здоров'я і процвітання государів.

Масова культура трималась на заграванні з публікою, яка складалась здебільшого з бідних людей, котрі відчували свою залежність від вищих станів. Вихід було знайдено в утвердженні принципу, який психологи назвали принципом «компенсаторності». Проповіді прославляли бідність, моральну перевагу бідняків над багатіями. Компенсаторність «масової культури» давалася взнаки у потягу до чудесного, яскравого, видовищного, незвичного. Це засвідчують релігійні свята, які тривали по декілька днів, підвищений інтерес до розповідей про примар, перевертнів, потойбічні явища, видіння, уявлення, фантазії.

Поворот до масової культури призвів до зміни засобів комунікації, появи нових форм і жанрів, які відповідали настроям широкої публіки. Зasadничим принципом творчості стала орієнтація автора на успіх у великій аудиторії, що, звичайно, накладало свій відбиток на зміст творів. Відтак набували популярності компіляції творів давніх авторів, пристосовані до смаків публіки, анекдоти та цікаві розповіді про видатних людей, чудесні явища, пригоди.

Масова культура змінила ораторське мистецтво. Зв'язок між словами і речами, про які йдеться, став настільки умовним, що ним можна нехтувати зовсім. Цінувалися оригінальні повороти теми, несподівані сюжети і роздуми. Словесна еквілібрстика, захоплення красномовністю дали можливість славословити на адресу можновладців і таким же чином картати їх, коли вони втрачали владу.

МИСТЕЦТВО СЛОВА

Ренесансна інтелігенція відроджувала античні ідеали ораторського мистецтва, адресованого громадянській спільноті. Інтенсивний темп життя середньовічного міста призводив до того, що будь-яка діяльність спиралась на практичні навички. За часів Античності для позначення такої діяльності у грецькій мові існувало **поняття «техне»**, що можна перекласти в різних контекстах словами «наука», «ремесло», «мистецтво». До розряду численних «техне» входило також словесне «мистецтво», уміння переконати опонентів, велику аудиторію, збори, зібрання. Уміння скласти і виголосити промову, похвалу, підготувати текст стало запорукою успішної церковної та державної діяльності. Ораторське мистецтво, підготовка і проголошення тексту перетворювались у професію з відповідними правилами, прийомами, навичками, які навіть за відсутності природної красномовності забезпечували успіх оратора.

Спрямування ораторського виступу на формування відповідних навичок призвело до появи зводів риторичних правил і зростання чисельності осіб, здатних говорити публічно. Це сприяло виникненню нової галузі словесної творчості – художньої прози як окремого виду літератури. Ораторська мова призначалась не тільки для публічного виголошення, але й для звичайного читання.

Комунікативність пізнього середньовічного суспільства будувалася з усвідомленням того, що словом, виголошеним або написаним за певними правилами, можна керувати розумом і почуттями людей, викликати у них заздалегідь передбачені емоції та реакції. Під впливом поєднання ораторського мистецтва і прози відбувалось активне осмислення практики письменницької творчості, створення теоретичних засад для нових правил і рекомендацій у сфері словесного мистецтва.

Слово, таким чином, набуло багатofункціональності. Воно мало не лише «давати насолоду», відновлювати у пам'яті те, що було, але й змінювати уявлення слухача про існуючий стан справ, відповідно до задуму оратора. На меті було створення за допомогою грамотно побудованої промови нової реальності в душі людини, страху, жалості, пристрастей, радості, піднесення.

Промова мала подобатися і створювати у слухача відповідну думку про предмет. Оратор, зважаючи на це, мав шукати такі

прийоми, які б допомагали йому впливати на почуття і розум слухача.

Ораторська проза і публічні промови були призначені для великої аудиторії і мали викликати швидку реакцію слухачів. Відтак, головна увага була зосереджена на прийомах словесної виразності, засобах, що допомагали керувати реакцією слухачів. У такому разі зміст промови, пошук і встановлення істини спритних ораторів, які оволоділи словесним ремеслом, могли відступати на задній план. Здатність ораторів переконувати слухачів у тому, що їм вигідно, вводити їх в оману за умов, коли жива ораторська мова була головним засобом впливу на внутрішній світ людини, на її психіку, емоції, свідомість, створювали серйозну небезпеку не тільки для психічного здоров'я суспільства, а й для віри. «Ремесло» чи «технології» в галузі словесної творчості, їх необмежені можливості маніпулювання настроями різних верств і груп суспільства створювали загрозу їх недобросовісного використання, руйнували істинну творчість.

Гуманістична традиція не тільки розвивала античну ідею «техне», але й сформулювала тезу про те, що справжня творчість не підлягає навчанню, ремеслу, – природний талант вищий за всілякі прийоми й методи, а натхнення не можна замінити технікою. Однак, це не означало відмову від «технічної» складової творчості: їй відводили другорядне місце – вона тільки тоді ефективна, коли повністю підкорена ідеї, задуму, сенсу і змісту.

Свого часу Платон спробував виправити риторичний, «технічний» підхід софістів до побудови і виголошення промов. Платон поставив завдання вивчити реакцію аудиторії, з'ясувати закони і правила її поведінки, які оратор повинен враховувати. Якщо софіст стверджував, що промова не може бути абсолютно точною та істинною, і вмів майстерно говорити про одне й те ж прямо протилежні речі, то Платон знайшов критерії правильного висловлювання шляхом логічного розмірковування про предмет, внаслідок якого зображення речей не залежало від примх оратора.¹¹⁹

Ідея Платона полягала у спасінні держави і суспільства, демократії від охлократії і свавілля, тоталітаризму, які спиралися на демагогію і «тиранію» слова. Він відкидав слідування настроям і смакам публіки. У державі, яку він моделював, не споживач підпорядковував собі словотворчість, а, навпроти, мистецтво

повинно було навчити і сформувати свого споживача. У такому разі і публіка, і правляча верхівка з її ідеологічною системою були застраховані від узурпації влади. Смаки та уподобання публіки залежали в такому разі не від оратора, що потакає їй, а від оратора – митця, який знає предмет і у своєму слові відкриває істину.

Разом з тим обидві теорії мали принципово важливу точку дотику: художня майстерність сприймалась і в одному, і в іншому випадках як діяльність, якою можна керувати і управляти. Розбіжності полягали в тому, що для риторів була допустима свобода експерименту, і ця свобода творчості поєднувалась з потаканням смакам публіки. Для Платона більш важливою була тверда норма, яка не залежала ні від волі митця, ні від волі користувача.

У цьому випадку ми спостерігаємо початок формування двох ліній, напрямів комунікативності, які в тому чи іншому вигляді проходять крізь європейську культуру доби Ренесансу. У першому варіанті наголос робиться на силі слова, можливості за допомогою різних словесних, візуальних засобів управляти масами, непомітно для них маніпулювати настроями. Другий підхід передбачає незалежність правди, істини, яку оратор, політик, митець намагається відкрити і донести до широкої публіки. Можна маніпулювати настроями мас, але не можна словом маніпулювати законами, природнім ходом речей, оскільки вони сильніші за словесні засоби.

У реальній комунікативній практиці можна говорити лише про певну перевагу того чи іншого підходу. «Ідеальний», третій підхід спробував свого часу сформулювати Аристотель. У реальному житті одне виникає природнім шляхом, інше – завдяки техне, трете – саме по собі. Аристотель наближує техне до поняття науки, складної системи знань і методів, за допомогою яких засвоюється мистецтво впливу на людину. Водночас наука відштовхується від об'єктивної реальності і враховує її у своїх рекомендаціях, нормах і правилах.

Наявність вигадок, неточностей, спотворень правди можна пояснити пануванням усного слова, яке не давало можливості утримати і закріпити всі деталі історичних подій. Відправною точкою перших софістів-риторів у їхніх спробах пояснити людську мову як «техне», як діяльність, яку можна підпорядкувати собі за допомогою необхідних прийомів і правил, було припущення, що

мова не пов'язана нерозривно з «матеріальною реальністю», що у мові допустимі брехня і вигадка.

Софісти визнали неточну думку природною, нормальною формою людського знання, яке може змінюватись під впливом слова. Вигадка, неправда могла бути використана для формування у слухачів певної думки, певних настроїв, почуттів. Однак для того, щоб слово було переконливим, необхідною умовою є дотримання принципу «правдоподібності», «вірогідності», «схожості на правду».

ГУМАНІСТИЧНА КОМУНІКАТИВНІСТЬ

Для гуманістичного світогляду і поведінки характерно **антропоцентрування комунікативності, її змирщення**. Поступово втрачали свою першорядність звернення до Бога, святих, захоплення видіннями, містичними фантазіями. На перший план виступало спілкування з однодумцями, які переймаються однаковими проблемами, мають спільні захоплення. Спілкування з Богом потребувало самоприниження, відчуття своєї мізерності, нездатності самотійно, без Божої допомоги творити добро. Натомість, у гуманістичних комунікативних відносинах утверджується ідея достоїнства особистості, громадянина, який поважає себе і потребує такого ж ставлення до нього з боку інших. Відправним пунктом для розуміння характеру комунікативності, який утверджувала нова епоха, є особистість.

В епоху Відродження люди цінували себе дуже високо і вимагали від інших такої ж поваги до своєї особистості. Гуманісти першими звеличили й поставили на рівень видатних державних і військових діячів невідомих нікому майстрів, малярів, скульпторів, архітекторів, які за часів Середньовіччя вважались звичайними ремісниками. Малярів почали удостоювати різних почесних титулів і звань, їм надавали високі посади і синекури. Самовідчуття власного достоїнства визначало поведінку митців, характер їхнього спілкування із сильними світу сього, герцогами, папами, вередливими меценатами. Мікеланджело мав настільки високий авторитет, що міг, не побоюючись образити вінценосців, відмовитись від титулів і почесей. Йому достатньо було звання

«Божественний». Він наполягав на тому, щоб у листах до нього зверталися просто «Мікеланджело Боунаротті». Геній має ім'я, і для нього як вільного художника, світські почесті й титули є лише тягарем.

Унікальну можливість відчувати велич і достоїнство ренесансного художника через його спілкування з іншими людьми дає автобіографічна книга Бенвенуто Челліні. Мемуари великого італійця наповнені, як й інші твори такого жанру, намаганнями показати себе з найбільш привабливого боку. У цьому немає нічого дивного. Однак, автор, на відміну від інших мемуаристів, змальовує своє життя через повсякденне спілкування, розмови з людьми свого часу і, зокрема, з могутнім тираном і самодуром герцогом Козимо Медичі, його дружиною, іншими замовниками художніх творів. Кожна з розмов художника з ними сповнена бажання показати свою незалежність, змусити примхливих можновладців враховувати й поважати його смаки. Можна погодитися з думкою дослідника його творчості М. Томашевського про те, що Б. Челліні прагнув своїми мемуарами створити образ ідеального художника і водночас ідеальної людини. Бенвенуто Челліні запевняв, що говорить тільки правду. Не будемо перейматись цією проблемою. Для нас важливо інше. Якщо він і не говорив так гордовито з папою або герцогом, як він про це пише, то таку вигадану сміливість можна сприймати як його заповіт митцям – цінувати свободу і доводити свої права. Великий майстер з насолодою розповідає про те, як він розмовляв з папою і примушував людину, яка «має владу над світом», рахуватися з його особистістю¹²⁰.

Ренесансній комунікативності притаманний **скептицизм**, недовіра до, здавалося б, переконливих і випробуваних суджень і тверджень. Руїнація непохитних підвалин папської церкви, перегляд усталеної картини світу, викриття фальсифікацій, спростування застарілих вчень наклали свій відбиток на ставлення людей до інформації. Італійський гуманіст Томазо Кампанелла у своєму автобіографічному творі «Розповідь про власні книги і правильний порядок читання» наголошував саме на недовірі до будь-якої інформації. Такий підхід він обґрунтовує тим, що взагалі «люди брехливі» й схильні говорити неправду чи то через невігластво, чи то зі злих намірів, страху або заради власної вигоди й користі. Тому не слід довіряти одразу тому, що чуєш від людей або читаєш у книгах. Оскільки те, що є невірогідним, насправді

існує, і, навпаки, «багато чого вигадують дурні, а мудрих людей вважають то дияволами, то янголами». Усе слід перевіряти самому. Такі настанови Кампанелла адресував перш за все вченим, дослідникам, які змушені опиратися на книги своїх попередників.

Проявом такого скептицизму було критичне ставлення до граматики й риторики, мистецтва красиво писати і говорити. Прагнення до порожнього красномовства Кампанелла пов'язував з політичним устроєм: «Ніколи за республіканського правління не процвітають прикраси мови, тільки в тому випадку, якщо воно починає занепадати. Красива і вишукана мова формується за тиранії. Вона створюється тими, хто, не маючи ніяких власних думок, краде чужі, прикриває їх красотами і різними риторичними візерунками, з тим, щоб власним здавалось те, що насправді взято у інших»¹²¹.

Гуманістичну комунікативність визначала **діалектика серйозного і веселого**. У спілкуванні з вченими колегами і звичайними людьми гуманісти намагалися не втратити золоту середину, за межами якої починалось абстрактне і неактуальне мудрування або поверхове розуміння сучасності. Уявний світ і спілкування не зникають, а набувають, порівняно із Середньовіччям, нових форм. Для середньовічного християнина головними наставниками були Христос, пророки і апостоли, у яких «просили» поради. Гуманісти обирали собі в супутники античних авторів, запозичуючи у їхніх творах, поради, повчання, мудрі висловлювання.

Гуманісти поставили собі за мету викоренити вади людського суспільства, розвінчати учених-педантів, лікарів-дурисвітів, астрологів, п'яниць, ненажер, хвальків, перелюбників. Середньовіччя розділило сферу масової, сміхової культури, де панує «дурість», і сферу офіційного спілкування, яке не допускає сміху, дотепних жартів, веселоців, гумору. Гуманісти намагалися довести перевагу спілкування, в якому, залежно від ситуації, життєвих обставин, перемежовується серйозне і смішне. Нудному, розсудливому доктринеру, схоласту-мудрецю, буквоїду, який прагне все підігнати під правила і норми, не може бути місця на вечірці, у любовній бесіді, колі дотепних друзів. Веселоці, насолода, повсякденні справи мають свої закони спілкування, які суперечать сухому академізму, настановам і повчанням богословів, духовних «отців», схоластів, гордовитих можновладців. У

спілкуванні можна виглядати смішним і дурним від серйозності і, навпаки, розумним і дотепним від жартів¹²².

Еразм Роттердамський у книзі «Похвала Глупоті» виправдав глупоту і дурість у людському спілкуванні як необхідний елемент насолоди, оскільки «сумне життя, коли не розважити його втіхами, взагалі не життя»¹²³. У передмові до «Похвали Глупоті», написаній як присвята Томасу Мору, він висловив цю думку вже не від імені героїні твору, а безпосередньо від себе: «Було б несправедливо позбавляти розваг будь-кого в житті, тим більше – не дозволити жартів ученим та письменникам, особливо, якщо вони, бавлячись, роблять водночас серйозну справу. Адже читач, – якщо він, звичайно, не останній бовдур, – краще сприймає жартівливий дотеп, аніж вчену нудоту, коли один, наприклад, вихваляє риторику чи філософію у довжелезній промові, складеній із чужих думок, другий перелічує заслуги якогось володаря, третій підбурює до війни з турками, четвертий передбачає майбутнє, п'ятий робить проблему зі справи, не вартої й дірки від бублика. Таким чином, найдурніше грати дурника в серйозних справах, а найприємніше – навіть дурниці мовлячи, показувати, що ти не дурень»¹²⁴.

Еразм спробував довести, що світом править Глупота, яка має універсальну силу й начебто лежить в основі людського життя. Твір Еразма досить часто інтерпретують як сатиру, спрямовану проти глупоти, людських вад, пороків, відверту і приховану критику церкви. Натомість такий сатиричний запал не може замаскувати головне – намагання відтворити природну повноту людського спілкування і людських відносин. Практична сторона філософії Еразма – світлий широкий погляд на життя, спілкування людей, який заперечує фанатизм й однобічність, станове чванство, спесивість, гордовитість.

Пошук гармонії серйозного і веселого у спілкуванні й поведінці став наскрізною темою літератури наприкінці XVI ст. Так, у 1597 році побачила світ «Книга балакунів» – зібрання різноманітних шванків, яка стала основою іншої книги «Шільдбюргери». У новій редакції дотепні й жартівливі шванки були присвячені мешканцям саксонського міста Шільда, які, якщо судити за книгою, відрізнялись тупістю й дурістю. Натомість шільдбюргери не завжди були такими. Колись вони були настільки мудрими, що це ледь не призвело до загибелі міста, оскільки всі князі намагалися взяти їх на службу радниками і помічниками в

правлінні. Жінки Шільди, яким стало скучно, попросили їх повернутися назад. Після повернення, за порадою старійшин, вони видають себе за дурнів з тим, щоб більше ніхто не забирав їх з міста. Так у місті запанували тупість і глупота¹²⁵.

Сфера веселого відрізнялась широкою мовною свободою. Норми офіційної і літературної мови визначались неписаними канонами, між ними проводиться дедалі більше чітка межа. За спостереженням М. Бахтіна, XVI ст. було епохою відносно значної мовної свободи. У наступному столітті мовні норми стають більш суворими, а межа між фамільярною і офіційною мовою – досить чіткою. Цей процес посилюється наприкінці століття, коли в звершеному вигляді сформувався канон мовної пристойності, який у подальшому став панівним.

СПІЛКУВАННЯ ГУМАНІСТІВ: ДРУЖБА ОБРАНИХ

Ренесанс сформував нове, гуманістичне уявлення про спілкування, його завдання і цільові установки. Першим правилом мали бути його диференційованість залежно від того, з ким спілкуєшся. За словами Франческо Петрарки, «різним чином треба говорити із сильною людиною і зі слабкою, з недосвідченим хлопцем і зі старцем, що завершив свої діла, з тим, хто купається у багатстві, і тим, хто живе у скруті, з вченим, що має високий розум і блискучу освіченість, і людиною, яка тебе не зрозуміє, якщо ти почнеш вести мову про щось високе: не злічити породи людей, розумом вони несхожі, як і обличчя»¹²⁶.

Другий важливий принцип спілкування полягав у тому, щоб той, з ким спілкуєшся, став більш обізнаним у справах, раніше йому маловідомих. Цей принцип навчання і корисності поєднується з вихованням ненав'язливими «вставками моральних роздумів». Середньовічне спілкування з такими цілями базувалось на необхідності виправлення грішної людини, навіть якщо це неприємно робити. Наставляти, сповідувати, навчати – це Божа справа, яку ти мусиш робити. Гуманісти культивували ідеал приємної бесіди, корисного спілкування для душі. У такому разі співбесідника слід обирати, краще, коли він твій друг, якому ти можеш довірити те, що хвилює тебе.

Гуманісти утверджували нове ставлення до куртуазності, яка, на відміну від рицарської, базувалась на визнанні достоїнства людини незалежно від станової приналежності. «Куртуазність, – наголошував Боккаччо, – полягає у громадянськості, тобто в тому, щоб жити усім разом розкішно і радісно, надаючи, по можливості, кожному відповідні почесті»¹²⁷.

У гуманістичному середовищі широкої популярності набули гуртки, об'єднання учнів навколо вчителя, прогулянки, під час яких відбувались бесіди і розмови на теми словесності, літератури, творчості. У трактаті «Про самотнє життя» (1346) Петрарка першим визначив модель життя тих, хто обрав шлях *studia humanitatis*, гуманістичних занять. Поет заявив про необхідність свободи розпоряджатися собою і своїм часом для тих, хто переймається творчістю і прагне до самоутвердження. Найкращим для вченого є усамітнення, а також приємні бесіди з друзями, близькими по духу і заняттям людьми. Петрарка не тільки писав про це, а й спробував реалізувати свій задум, запросивши друзів до життя невеликою гуманістичною громадою.

Створення гуманістичних спільнот було продиктоване новим ставленням до особистості – самоутвердження неможливе без кола тих, хто підтримує, прославляє, ставиться з порозумінням до внутрішнього світу товариша, його переживань і роздумів. Гуманістична особистість прагне мати доброзичливих «рецензентів» і пропагандистів, які б творили навколо неї ореол добропорядної, розумної, видатної людини.

Гуманістичне спілкування передбачало відповідну обстановку для приємних і корисних зустрічей у відлюдному місці. У «Кальмадійських диспутах» італійський гуманіст Ландино описує такий тип усамітнення: гуманісти зустрічаються подалі від міста, шуму і тривоги, у чудовому місці, де можна вільно говорити і приємно проводити час у спілкуванні не тільки один з одним, а й з чудовою природою. Спілкування гуманістів потребувало аркадійного оздоблення, чудового зовнішнього обрамлення – сільський пейзаж або античний інтер'єр, музичний супровід, вишукані розваги. Характер подібних зустрічей і спілкування в гуртках і об'єднаннях, звичайно, був різним, однак, такий стиль спілкування мав, як справедливо стверджує Л. Баткін, загальну властивість «універсального спілкування, водночас серйозного і грайливого, інтимного і піднесеного, побутового і культурного»¹²⁸.

У такому спілкуванні панував відповідний настрій, притаманний «істинному» філософу, який поєднує печаль, меланхолію зі сміхом. В осягненні справжніх істин, глибинних таємниць природи і людини, у відчуженості від повсякденних турбот народжується і панує справжня радість і божественна веселість.

У гуртках зародилося **гуманістичне ставлення до дружби**, яка передбачала підтримку, захоплення розумом, мудрістю один одного. Культ дружби можна пояснити тим, що гуманісти «дружили» проти схоластів, клерикалів-ортодоксів тощо. Гуманістична спільнота намагалась усвідомити свою єдність, спільну духовну орієнтацію, виробити групову самосвідомість. Л. Баткін наводить приклад одного з ранніх гуманістичних гуртків Кватроченто, який створив Франко Саккеті Молодший. Двічі на рік він запрошував до себе у будинок за містом на два-три дні компанію з 10 – 12 освічених осіб, найбільш впливових у місті. Прогулянки були наповнені бесідами, розмірковуваннями про словесність, управління громадськими справами та про інші «достойні речі». Це був дружній союз «достойників», яких об'єднували спільність гуманістичних занять, моральність¹²⁹. Таке спілкування протиставлялось компаніям, що збиралися на віллах заради розваг.

«Італійська мода» на вишукане спілкування швидко була сприйнята в гуманістичних колах інших країн. Зустрічі й бесіди, в яких ішлося про наукові проблеми, супроводжувались проявами гостинності, дружнього ставлення. Урочиста трапеза означала для гуманістів «подвійний бенкет» – один для душі, інший – для тіла. У такому спілкуванні доречними були жарти, дотепи, анекдоти.

Нюрнберзький гуманіст Христоф Шерль у 1525 році приймав у себе 12 гостей, серед яких був, зокрема, відомий гуманіст Філіпп Меланхтон. Достеменно відомо, що на обід були подані свиняча голова і печеня у кислому соусі, форелі й харіуси, куріпки, каплуни, щуки, усачі, гобіуси, сало, запечене в перці, сири, овочі й ласощі, 23 міри вина. Подібні компанії і зустрічі були досить розповсюдженою практикою. Як правило, серед гостей у центрі спілкування перебували відомі художники, літератори, письменники.

У практику гуманістичного спілкування входили анекдоти, які супроводжували бесіду і мали певне дидактичне навантаження: прославляти і хулити. Поджіо Браччоліні (1380 – 1459) у збірці

«Фацетії» присвятив анекдоти ченцям, священикам, прелатам, які осміювалися як лицеміри, облудники, користолобці, розпусники. Епоха Відродження багата на такий жанр, як розважальна література, призначена для приємного спілкування. Такі книжки можна було або читати вголос, або розповідати про прочитане у вигляді анекдотів чи веселих історій.

На самоті із собою – так можна визначити сферу гуманістичних уявлень про усамітнення, які принципово відрізнялись від середньовічних. Кожна епоха формує свій ідеал і своє уявлення не тільки про діяльне життя, активні комунікативні взаємини з оточенням, а й про самотність, ізольованість. Якими б далекими не були від реальності ідеали *vita activa* и *vita contemplativa*, вони значною мірою визначають стиль життя. Споглядально-самотнє життя, чернецьке усамітнення не могло задовольнити людину діяльну, занурену у світські справи. Однак соціальна активність досить часто призводила до втоми, породжувала нервовість від марної витрати дорогоцінного часу.

Франческо Петрарка спробував відродити античний ідеал самотності заради духовного збагачення й відпочинку. Поет як підсумок життя називає те, що він «серед тривоги народився і серед тривоги зістарівся». Звідси сумний висновок: «Життя людське на землі не просто військове служіння, а бій – для різних людей різний, вид битви далеко не однаковий. І, хоч кожному важко, на кожному лежить далеко не однаковий тягар»¹³⁰. Гуманісту так і не вдалося знайти гармонію між активним життям, активним спілкуванням і зосередженням на своєму внутрішньому світі, публічністю і самотністю – невроз розбіжності переслідував його упродовж усього життя.

Переживання Петрарки характерне для людей, які жили в епоху карколомних змін і зрушень у суспільно-політичному та релігійному житті. Вілібальд Піркгеймер, гуманіст, нюрнберзький патрицій, якого спробували виключити з міської ради за його політичну позицію по відношенню до Реформації, почувачи себе ображеним, відбув до в маєтку свого родича в Нейгоф з тим, щоб «побути подалі від доріг і людей... де усе цвіте і буяє, усе радується, так що не тільки очі насолоджуються приємним видом, але й душа безмежно радіє». Життя у таких райських умовах спрямоване тільки на приємне: прогулянки на самоті, читання книг, особливо творів Платона, та історій. Споглядальність, однак, передбачає

спілкування тільки з тими, хто є бажаним, з ким хочеться говорити або листуватися. Піркгеймер повідомляє: «Відповідаю на листи тим, з ким листуюся, кількість яких дуже велика. Іноді мене відвідують мої друзі, які, подібно мені, втекли в село, зі своїми дружинами і дітьми... Коли ж поруч немає друзів, то я даю розпорядження запросити до мене на вечерю мешканців села, особливо на свята, і тоді бесідую з ними про польові роботи і про природу»¹³¹.

Гуманіст Конрад Муціан Руф наводить інший варіант відчуження заради наукових і релігійних студій безпосередньо у місті, де його оточують друзі й книги. Такий притулок спокою і тиші мало чим відрізнявся від бенедиктинського монастиря Шпонгейм, де абат-гуманіст Йоганн Тритемій спробував зібрати вчених, для яких «ненависний натовп, що мешкає у місті».

Християнський епікуреїзм і відчуження набули широкої популярності, стали стилем життя багатьох гуманістів. Вони були головною умовою для наукових занять, спілкування з книгами, друзями заради душевного спокою і пошуків істини. Гуманісти сформулювали ідеал спілкування, який базувався на принципах корисності, задоволення, душевної рівноваги і здоров'я. Така комунікативність мала індивідуалістичний характер з певним присмаком егоцентризму – в центрі спілкування особистість, яка формує умови, коло співрозмовників, приємних і корисних.

У цих мріях гуманістів про тишу і душевний спокій, необхідних для занять науками, простежується одна спільна мета, яку можна визначити античними термінами *humanitas*, *paideia*. У цьому випадку вони розуміються як аскеза, тренування духу і тіла з метою морального довершення¹³². Ренесансна Акрадія, життя в гармонії з природою і людьми аж ніяк не були відчуженням від реальності, а, навпроти, давали гуманістам упевненість у життєздатності їхньої культури. Вони, фактично, здійснювали експеримент, відроджували, осмислювали і втілювали в життя античні форми спілкування.

Гуманісти відчували глибоку прірву між реальним життям, сповненим жахів, боротьби, суперечок, сум'яття і ідеалом життя, побудованого на епікурейських засадах. Одним з варіантів душевного спокою і задоволення, приємного спілкування пропонує «Декамерон» Джованні Боккаччо. Тут, в атмосфері «бенкету під час чуми» – у Флоренції у той час була чума – сім дам і троє кавалерів,

що рятуються від епідемії у розкішній віллі, розповідають один одному життєрадісні новели. Ідеал вишуканого спілкування на тлі страшного часу досягає в «Декамероні» високої напруги.

Антитеза двох реальностей, буденної і духовної, відповідно двох сфер типів спілкування гуманістів, набула особливого драматизму у Ніколо Макіавеллі. На думку Л. Баткіна, це сповіщало про наближення кризи ренесансної свідомості¹³³. Н. Макіавеллі, перебуваючи у вимушеному вигнанні, намагався будувати життя відповідно до гуманістичного ідеалу корисності та приємності. В одному зі своїх листів він подає ліричний опис того, як він проводить день у спілкуванні з чудовою природою та простолюдом. Колишній секретар Флорентійської республіки із задоволенням розпитує перехожих про новини з чужих країв. За обідом і після він проводить час у товаристві шинкаря, м'ясника, мельника і двох ковалів, бере участь у грі, через яку починають іноді закипати пристрасті, й «лемент чутно до Сан-Кашано». Однак тут вже немає, як видно далі з листа, ідилії сільського життя: «Занурений у ці воші я покриваю мозок плісенню і даю розгулятися підступності моєї долі, задоволений тим, що вона так втоптує мене лише у бруд, і хочу подивитись чи не стане їй соромно». Після таких гнівних слів і скарг на свою долю він повертається до свого справжнього життя, до духовного спілкування з тим, що минуло, але є істинним, на відміну від гнітючої дійсності: «Під вечір я повертаюсь додому і заходжу у свій кабінет; біля порогу скидаю повсякденне плаття, повне бруду і сміття, й облачаюсь у царствений і величний одяг; і, належним чином переодягнений, вхожу в античні палаци до античних людей. Там, з любов'ю ними зустрінутий, я вкушаю ту їжу, яка є тільки моєю і для якої я народився; там я без ніяковості веду бесіду з ними, розпитую їх про розумні підстави їхніх дій і вони мені люб'язно відповідають. І я не відчуваю впродовж чотирьох годин будь-якої нудьги; я забуваю всі печалі, не боюсь бідності, і мене не лякає смерть, я повністю лину до них»¹³⁴. Презирливе ставлення до дійсності й оточуючих його людей, і звернення до справжньої «мудрості» у своєму внутрішньому світі, яку він формує і виховує заняттями словесністю, призводить до конфлікту з дійсністю і до нових трагедій.

ГУМАНІСТИЧНЕ ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ

Ренесанс відроджував античне уявлення про культуру як виховання. За словами С. Аверінцева, «те, що ми називаємо культурою, греки називали *paideia*, власне виховання, те, що передається і прищеплюється дитині. У центрі виховання дві сили, що перебувають у постійному конфлікті, але й у контакті, в протистоянні, але й у взаємній відповідності: виховання думки і виховання слова – філософія, що шукає істину, і риторика, що шукає переконливості». Мистецтво хвалити і ганити – риторика – була на той час основою педагогічної комунікативності: доводити велич або мізерність людини. Середньовічні релігійні вчення підкреслювали мізерність людини, її одвічну гріховність перед Богом. В епоху Відродження вони поступаються місцем похвалі людини, утвердженню її величі і гідності. У такому разі спілкування базувалось на однобічному уявленні про людину. Гуманісти вважали себе інтелектуальними обранцями, на противагу «черні». «Тільки Паскаль, – за словами С. Аверінцева, – у своїх роздумах про велич і мізерність людини як єдиної реальності і єдиної теми для думки розриває це замкнуте коло і виходить за межі механічної низки «хвали» і «ганьби». Так почався новий світ, в якому ми живемо досі»¹³⁵.

Відродження сформулювало ідею раціональної комунікативності, спрямовану на виховання досконалої особистості. У багатстві ідей про людські взаємини центральне місце посідала теза про навчання і виховання як умови створення справедливого і гармонійного суспільства. За переконанням Еразма, стан суспільства, його процвітання або занепад залежать від трьох складових: виховання правителя, публічних ораторів-проповідників і шкільних учителів¹³⁶. Якщо додати, що гуманістичні бесіди, гуртки були свого роду різновидами педагогічної комунікативності, то стає очевидним, що Відродження було своєрідним педагогічним мегапроектом. Гуманістична установка педагогічних творів – це формування громадянина, підготовка його до соціального життя.

Більшість гуманістів вважала, що **шкільне навчання і виховання** краще за сімейне. Школа, на їхню думку, є свого роду ідеалом спілкування; у ній відсікаються непристойні розмови, характерні для вулиці й дому, формуються навички спілкування,

поведінки в колективі. Дбайливе ставлення до особистості учня, виховання у нього почуття власної гідності, відмова від тілесних покарань, що формують рабську душу, становили основу гуманістичних педагогічних комунікативних відносин¹³⁷.

Поєднання серйозного і веселого у спілкуванні було покладено в основу новаторських шкіл і «нових педагогічних технологій», спрямованих на здобуття гуманістичної освіти за античними зразками. Навчання за шкільними проектами Гваріно да Верона (1370 – 1460) і Вікторіно да Фельтре (1373 – 1446) будувалось не тільки на основі уроків і класних занять, а передбачало вільне спілкування з учителем. Діти на чолі з ним здійснювали прогулянки, збирали рослини, каміння, черепашки, що супроводжувалося ненав'язливими бесідами, жартами, фізичними вправами.

Школа Гваріно передбачала навчання мистецтву спілкування, навичкам ораторського мистецтва з тим, щоб вихованці були здатними до виконання обов'язків державних діячів. «Школа радощів» Вікторіно у Феррарі називалась так не тільки тому, що вона розташовувалась у павільйоні для ігор і розваг, що споріднювало її з віллою, а й завдяки тим принципам, на яких базувалось навчання. Виховання моральних і вольових якостей, фізична підготовка, засвоєння конкретних знань повинні були здійснюватись в атмосфері вільного, веселого спілкування, без зубріння і покарань, у формі ігор, бесід, прогулянок. Діяльність таких шкіл сприяла розповсюдженню гуманізму в Італії¹³⁸.

Промови, виступи, трактати гуманістів, якої б теми вони не торкались, містять роздуми або вислови про користь знань, виховання любові до мудрості, необхідність створення розгалуженої системи освіти. Зразком такої гуманістичної промови можна назвати «Промову на честь філософії та інших мистецтв» німецького гуманіста Рудольфа Агриколи, яку він виголосив перед студентами університету в Феррарі 23 грудня 1476 року, на початку зимового семестру. Урочисті промови програмного значення були одним з елементів педагогічного і наукового спілкування гуманістів з широкою аудиторією.

Академічне спілкування гуманістів було одним із засобів створення осередків нової культури в різних містах Європи. Феррара виявилась найбільш сприятливим місцем такої комунікації на межі ренесансної культури Італії та Північної Європи¹³⁹. Індивідуалізм гуманістів, спрямований проти

традиційної соціальності, передбачав інші форми організації спільнот, ідеалом яких було вчене співтовариство. Першими спонтанними проявами цього були різного роду компанії, товариські зустрічі, гуртки, в яких цінувались широкі знання, ерудиція. Найбільш високим рівнем спілкування відзначались академії, які виникали в італійських містах. У них досить чітко знайшло відображення прагнення орієнтувати свою діяльність не на підтвердження певної істини і збереження рецептурного станово-корпоративного знання, монополізованого тим чи іншим цехом, а на розширення сфери людського знання, його методів, впровадження їх у суспільну практику.

Перші академії були дуже схожі на релігійні об'єднання мирян, досить розповсюджені за доби Середньовіччя. Тут практикували характерні для релігійних братств риторичні вправи і світські проповіді, духовні послання, спільні трапези, церковно-політичні заклики, моральні настанови. Пропаганда духу «спільноти», перш за усе у наукових заняттях, була характерна для ранніх флорентійських академії. Вони набували характеру союзів заради пізнання і часто йменувались «сім'ями», а члени називали себе «братами». Поряд зі спільними заняттями, бесідами, диспутами, риторичними вправами їх об'єднував «кодекс» академічної етики, що мав на меті виховування почуття справедливості, вірності своїм друзям. Одним із засобів формування спільноти були бенкети. Слово бенкет у перекладі з латини означало «спільне життя» (*convivium*). Об'єднання за дружнім столом становило інтерес не саме по собі – у його основу була покладена парадигма більш високої духовної спільноти¹⁴⁰.

Педагогічна комунікативність гуманістичного гатунку не стала панівною. У XVI – XVII ст. в освіті переважала **«дисциплінарна» система навчання і спілкування**. У більшості шкіл утверджувались суворі порядки, складовою яких було застосування тілесних покарань учнів, котрі сприймали вчителів як «привілейованих тиранів». У такому випадку спілкування набувало суто офіційних форм і супроводжувалося досить тиранічним ставленням старших до молодших.

Утвердження суворої педагогічної дисципліни формувалось у річищі загального «соціального дисциплінування», притаманного ранньомодерному суспільству. Розклад станових відносин, пауперизація частини населення, руйнація цехових статутів, церковної системи виховання потребували інших засобів

утримання соціального порядку. Утвердженню дисципліни сприяли також розвиток капіталізму, найманої праці, бюрократичної державності. У контексті цих процесів школа асоціювалась із педагогічною моделлю «держави дисципліни». Особливо це було характерно для шкіл-інтернатів у німецьких землях, монастирських школах і англійських пансіонах, які були «маленькими світами дисципліни». Уперше в історії дисципліна формулювалась як самостійне педагогічне завдання. Школярі змушені були перебувати у системі комунікативності, для якої характерними були суворі приписи, накази, ієрархічна організація відносин, десолідаризація, покарання¹⁴¹.

В епоху Ренесансу спостерігалось панування середньовічних форм і типів комунікативності. Водночас починалась модернізація різних видів комунікації. Поворот до модернізації був обумовлений винаходом книгодрукування, масовим тиражуванням друкованої продукції, розповсюдженням нових форм комунікації та інформації. На характер комунікативних відносин вплинула гуманістична ідеологія, утвердження антропоцентризму, високої цінності особистості. Гуманістична комунікативність, критичне ставлення до середньовічних цінностей, до церкви сприяли підготовці європейської Реформації.

Комунікативна культура реформації

РЕФОРМАЦІЙНА КОМУНІКАЦІЯ В СОЦІАЛЬНО-ДИСКУСІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Проблема Реформації як комунікативного феномену потребує з'ясування питань про те, яким чином взаємодіють відносно автономні спільноти і групи, вчені-теологи, священники, гуманісти, «простий народ», його розпорошені мікроспільноти, громади, як передавалася і трансформувалася реформаційна ідея, як вона оволодівала масами, чи, навпаки, вони оволодівали нею.

В епоху революційних криз і зламів відбувається розлад стабільних систем комунікації та інформативного забезпечення суспільного життя. Офіційні суспільно-політичні й релігійні системи в процесі їхнього подальшого розгалуження й удосконалення породжують інформаційно-комунікативні поля, в яких починається пропаганда опозиційних ідей і теорій. «Порушниками» часто є «служителі» «старого режиму». Майбутні реформатори сформувались у надрах папської церкви, одержали освіту і починали свої теологічні студії у вищих школах, а згодом перетворювались в опозиціонерів.

Реформація призвела до розколу суспільства і загострення протиріч між різними релігійними групами і спільнотами. У цей період чітко окреслюється **дискусійний характер комунікації**, що охоплювала не тільки інтелектуальну культуру, а й народне середовище. У стабільному суспільстві комунікативна взаємодія відбувається повільно, у спокійній тональності і має на меті примирення, досягнення порозуміння. Характер такої комунікативності вирізняється відсутністю діалогованого

————— Реформаційна комунікація в соціально-дискусійному просторі спілкування – тут переважає масова «проповідь», слухачі не відповідають на нею, не висловлюють уголос свої думки.

Монологічна форма переконання слухачів, великої аудиторії не потребує контраргументів для доведення або спростування змісту тих положень та ідей, які передаються широкому загалу. Мова тут виконує функцію репродукції культури, її цінностей та ідей, які утримують спільноту як певну єдність. Найбільш вживаними мовно-пошуковими поняттями «старого режиму» ставали «віра», «церква», «Рим», «папа», «влада», «спасіння», «гріх», «добро», «Божа благодать», «покора».

Поворот від монологічно-повчального до дискусійно-конфронтаційного спілкування починався на високому інтелектуальному рівні. Важливу роль у цьому відігравали провокаційні заяви, які збуджували до розмови, спілкування, схвалення або обурення.

Діалогізація культури відображала комунікативний характер мислення, передбачала внутрішній діалог зі світом. За словами Ю. Хабермаса, «для того, щоб розуміти, про що йдеться, необхідна участь у комунікативній дії. Повинна скластися певна мовна ситуація (або в крайньому випадку її слід собі уявити), в якій той, хто говорить, перебуваючи у комунікації зі слухачем, говорить про щось і висловлює те, що він сам про це думає». ¹⁴²

У своїх роздумах і переживаннях чернець Лютер вів діалог з уявним «слухачем», зі Святим Письмом, тобто Богом. Внутрішній діалог був складовою того соціально-комунікативного поля, в якому сформувалися своєрідні центри дискусії між гуманістами і схоластами, церковними ортодоксами й проповідниками «нового благочестя», ідеологами централізації Імперії і прихильниками регіональної державності. Реформація стала апогеєм дискусійного стану суспільства – практично всі питання релігійного, політичного і повсякденного життя були предметом гострих суперечок людей, які обговорювали своє становище і не могли досягти згоди¹⁴³.

Одним з найбільш впливових комунікативних елементів релігійного розколу стала **символіка**. Хто є хто, яка позиція людини, на чієму вона боці, чого від неї можна чекати, як з нею говорити – усе це передавали символи, знаки, гімни, гасла. Народжені почуттями, настроями, харизматичними діями вони були комунікативними енергетиками, що впливали на духовний світ людей. Символіка формувала і відображала сутність Реформації, знаходила собі місце всюди, де були люди з відповідними

настроями, створювала враження про те, що життєвий простір опанований новим духом і в ньому немає місця старому.

У системі комунікативних відносин вплив мали не тільки вербальні й невербальні засоби пропаганди, а «знакові», символічні дії, вчинки, які красномовніше, ніж слова, сприймалися як виклики старій церкві і старому ладу. Прийняття Причастя під двома видами на початку жовтня 1521 року Філіппом Меланхтоном, який був світською особою і не мав на це права, стало закликком до переходу від розмов про реформи до їх практичного здійснення. Надалі такі вчинки набули масового характеру. В окремих випадках реформатори свідомо ставили собі за мету надати своїм діям широкого розголосу, аби вони стали «зразком» для інших. Демонстративно-ритуального характеру набували перші одруження священиків.

На стадії піднесення Реформації **харизматичні особистості** в емоційній і раціональній формі намагалися визначати настрої і дії людей, «натовпу» і спрямовувати розвиток подій у запрограмовані ними річище. Реформацію творила громадськість, яка володіла засобами масової інформації, що стали на короткий час дешевими, доступними і поширювалися серед широкого загалу. Лідерами стали люди слова, талановиті оратори, священики, публіцисти, вчені – усі вони репрезентували громадськість, котра творила інформацію, переконувала маси у вірності своїх поглядів.

Харизматична особистість у спілкуванні не належить повністю собі – аудиторія не є пасивною по відношенню до неї, вона впливає своєю реакцією, своїм ставленням до її слів, думок, почуттів. Джерелом творчості для лідера був безпосередній комунікативний контакт з групою слухачів, соціальним середовищем, яке бажало почути те, що відповідало їхнім запитам. Натовп, аудиторія – це, з одного боку, колективна маса, яка діє, здавалось би, підсвідомо, а з іншого – це зібрання активних особистостей, які намагаються впливати на того, хто проповідує. Лідер, харизматична особистість керує масою, завдяки тому, що говорить і діє в унісон з настроями натовпу.

Публічні діячі могли триматись на поверхні доти, доки мали свою аудиторію, свій «натовп». У такому разі треба було прислухатись до настроїв і побажань публіки, говорити їй те, чого вона очікувала. Доктринерів, які занадто захоплювалися владою над публікою і починали нав'язувати їй свої погляди, не звертаючи уваги на зміни настроїв людей, чекало розчарування і втрата

————— Реформаційна комунікація в соціально-дискусійному просторі довіри до них. Натомість, творчі особистості перетворювались у культові постаті, створюючи потужні інформаційні центри.

Реформаційний рух суттєво розширив **відкритість комунікативного простору** – основні події, масові акції відбувалися на площах, вулицях. Площа стала місцем регулярних і екстрених зібрань людей, стихійних або організованих подій. Саме тут виголошують свої промови проповідники й революційні вожді, виникають гасла, які виголошувались колективно і були частиною реформаційного ритуалу. Завдяки колективним гаслам і ритуалам, диригентом яких був харизматичний лідер, натовп відчував свою силу і єдність у протистоянні з папською церквою. Площа стала місцем масових дій, де хором виголошують гасла, висловлюють ганьбу одним і славу іншим, де діють «актори», на виступи яких чекають і заради яких приходять сюди.

У повсякденному житті реформаційного часу чітко окреслювалися просторові зони соціальної комунікації, які вирізнялися інтенсивністю обміну інформацією і формування громадської думки. Життя людей набувало публічності, що полягала в участі у масових зібраннях, комісіях, стихійних натовпах. Вирішальне значення мало спілкування у церквах і поблизу них. Храми з місць традиційного богослужіння перетворювались у місця дискусій, сварок, а іноді бійок ворогуючих угруповань. Концентрація і перетинання різних векторів інформаційно-дискусійного протистояння відбувалось і біля ратуш та на ринкових площах. У такий спосіб відбувалася десакралізація християнського простору, який уособлювали храми, собори, монастирі.

Комунікативний простір реформаторів, у межах якого вони реалізовували свої задуми і керували масою людей, охоплював міста та округи, мешканці яких могли безпосередньо слухати їх, зустрічатись з ними. За відсутності постійних і ефективних медіа реформаційний рух розвивався навколо яскравих, харизматичних особистостей, набував персоніфікованих форм.

У соціальних і релігійних виступах діють різні енергетичні поля: група активних проповідників-пропагандистів переконує зібрання, натовп у своїй правоті, закликає до певних дій та вчинків. Тисячі людей, що збирались на проповідь або для нового Причастя під двома видами, хлібом та вином, вели себе, як правило, збуджено, засвідчували свою підтримку новацій. Натомість, поведінка мас потребувала постійного ритуального закріплення їх

прихильності до нової релігійної системи, залучення до нового богослужіння.

Однією з найбільш поширених була модель поведінки й комунікативної дії, що передбачала **об'єднання прихильників нового вчення** у громади з метою протистояння ворожому табору. З цією метою фанатично переконані у своїй правоті особистості були активними проповідниками своїх ідей, знищували символіку і атрибутику папської церкви. Навіть у випадках використання примусу і репресій реформатори керувалися ідеєю наставити тих, хто не згоден з ними, на шлях істинний, і тим самим відвернути їх від гріховного життя.

Конфронтаційна поведінка і спілкування призводили до утворення невеликих груп, які нав'язували свою волю більшості. Крайньою формою такої моделі можна назвати «братські об'єднання», які вдавалися до відлучення незгодних і знищення старої церкви.

У комунікативному процесі важливе значення мала **взаємодія лідера і простого народу**. Для широкої маси людей першорядним були не зміст і форма аргументів, теоретичне обґрунтування і доведення положень нового вчення, а сам автор, лідер, який уособлював надії, переконання у правильності ідей, викликав довіру. Поява сильного лідера певним чином нівелювала індивідуальну комунікативність – прихильників, соратників, послідовників називали узагальненим ім'ям і вони виступали як група, що репродукує те, що висловлює їхній кумир. У самому ж таборі «мартинівців» та «лютерівців», як їх називали сучасники, тривав процес самоутвердження особистостей, відчувалося прагнення набути авторитету і впливу на широкий загал.

Негативні висловлювання на адресу «високих», «знатних», «мудрих» супроводжувалися заграванням простолюдом. При цьому оратори були щедрими на похвали «мудрості», «терплячості», працелюбності простого народу, доводили, що він годує і утримує величезну масу ледарів, гультьяїв, священиків, можновладців.

Автор будь-якої наукової, літературної, філософської або релігійної ідеї не міг, однак, втілити її в життя без активної підтримки однодумців і послідовників. Іншими словами, йдеться про формування комунікативної складової реалізації сформульованої програми. Будь-яка система комунікативних дій є творчим процесом, учасниками якого є проповідники ідей і

————— Реформаційна комунікація в соціально-дискусійному просторі середовище, внаслідок чого ідеї автора перекручуються, спотворюються так, що їх важко впізнати. Л. Февр зауважував з приводу того, наскільки типова доля Мартина Лютера, справжнього батька лютеранства, якого сотні разів охоплювали сум'яття і розгубленість від усвідомлення того, що його ідеї перекручувались масами. На них чекали перетворення, а то й повна руйнація системи, за яку вони несуть ілюзорну відповідальність перед історією!¹⁴⁴ Величезний потік масової інформації ускладнював сприйняття цих ідей, призводив до швидкого, часто примітивного узагальнення лютерівських ідей в інтересах тих чи інших угруповань.

Комунікативність суспільно-політичних і релігійних рухів не є нейтральною, вона завжди розвивається як взаємодія різних інтересів, характерів. Розповсюдження ідей Лютера не можна сприймати як механічний процес засвоєння у чистому вигляді його вчення широкими верствами населення. У цьому випадку ми маємо справу з проблемою: автор, письмовий і словесний тексти, гетерогенна маса, котра в процесі їх засвоєння створює свій текст, вдається до власного тлумачення реформаторського послання. Ті, хто підтримував Лютера, досить часто чули про його вчення від проповідників, або людей, які ніколи не бачили віттенберзького професора і, в кращому випадку, були знайомі лише з окремими фрагментами його вчення. Чимало проповідників нового вчення засвоїли його із других або п'ятих рук, ніколи не читали творів Лютера і намагались доповнити їх власними міркуваннями і тлумаченнями.

Реформація виникла за умов створення активної соціальної комунікації, основу якої складало розширення інформаційного поля завдяки книгодрукуванню і масовому тиражуванню книг, листівок, ілюстративної продукції. Нові технічні можливості передачі інформації сприяли піднесенню інтелектуальної творчості, появі численних груп (проповідники, священники, вільні інтелектуали), котрі інтерпретували і передавали зміст ідей, що формувались на «елітарному» інтелектуальному рівні.

За умов посилення соціальної і релігійної напруги масовий інтерес викликала інформація про надзвичайні, сенсаційні події та явища. Досить часто в середовищі не тільки простолюду, а й серед освічених людей «дрібниці» перетворювались у знакові події.

Однак не тільки відсутність досконалих і надійних засобів передавання інформації породжувала чутки і спотворені відомості.

Реформація охопила широкі верстви суспільства, активізувала їхню соціальну творчість. За таких обставин у реформаційному русі постійно, залежно від ситуації, народжувалися домисли, жахливі образи, які швидко перетворювались у чутки й сприймалися як «істинна правда».

Окремим проповідникам вдавалося повести за собою великі групи людей, здатних піти на смерть заради своїх ідей або вдаватися до рішучих і радикальних дій. **Фанатизм** базувався на вірі, переконанні в істинності своїх поглядів і дій, їх необхідності для спасіння суспільства і світу. Людина в такому разі керується сильними емоціями, загостреними почуттями невдоволення, ненависті, страху, відчаю. Найбільш схильними до фанатизму були пасіонарії, перш за все молодь, жінки, проповідники з есхатологічним характером мислення.

Екзальтована соціальна комунікація була наслідком впливу однієї пасіонарної особистості або невеликого гурту таких осіб, здатних своєю проповіддю, ритуальними сакральними діями передати свій настрій оточенню. Фанатизм набуває поширення за надзвичайних умов, глибоких кризових зламів, які сприймаються як складова всесвітнього есхатологічного процесу. Він керується ідеологемами, котрі вважаються найбільш вірними, і якщо їх не реалізувати, то відбудеться загибель світу. Відчайдушність і фанатизм епохи Реформації та релігійного розколу виникали на основі релігійних ідей очищення, каяття, спасіння.

Вплив фанатичних лідерів базувався, як правило, на протиставленні однієї частини населення іншій, на протистоянні окремих груп, одна з яких оголошувала себе «Божими обранцями», носіями добра, посланцями Христа.

Фанатична комунікативність передбачала не тільки повчання, проповідь, а й такі форми спільних дій, як процесії, виконання гімнів, моління. Відчуття братської єдності, колективізму посилювало відчуженість від «гріховного» світу. Принципи такої комунікативності відповідали схемі: Бог – проповідник – обранці, які протистоять грішникам і злочинцям. Проповідник, як посередник і представник Бога, керував за допомогою Божого слова, котре сприймалось як істина, що не підлягала сумніву.

«ДУХОВНИЙ ЗАКОЛОТ». СЛОВО РЕФОРМАЦІЇ

Комунікативна мапа майбутніх реформаторів формувалася в академічно-церковному латиномовному просторі. Університетське середовище орієнтувало реформаторів на доведення і оформлення істини за традиційними методиками і правилами: диспути, захисти дисертацій, здобуття наукових ступенів і звань, дотримання правил схоластики і риторики.

Реформація почалася з відмови від схоластики, виходу за межі її канонів, що давало надію на відкриття нового знання у Святому Письмі. Академічні латиномовні форми спілкування, доведення істинності свого вчення стали маргінальними і поступилися місцем публічним формам і засобам соціальної комунікації. Масова аудиторія потребувала вживання рідної мови, яка на той час певною мірою була мовою усного спілкування, найбільш придатною для проповіді. З народом мав тепер спілкуватися вже не професор і вчений теолог, а пророк, апостол, який звертається до нього з Божим посланням. Академічні звання і титули переставали бути «магічним» аргументом для переконання аудиторії, відтак цілком логічним виглядає відмова окремих реформаторів від своїх учених звань.

Інформаційна система Реформації базувалась на слові. Вона активізувала інтелектуальну творчість протилежного табору і запровадила низку нових видів, прийомів і методів масової комунікації: а) програмні твори, б) академічні дискусії, в) проповідь, г) книговидавництво, д) ілюстровані матеріали. Відмінність реформаційної комунікації полягала в активних і наступальних діях. Католицький табір програвав, оскільки змушений був постійно захищатися. З певним запізненням прибічники папської церкви узяли на озброєння пропагандистські методи і засоби протилежного табору. Наслідком словесно-літературного протистояння стало створення унікальної для того часу біполярної публічної комунікативної системи.

Реформація означала переворот у християнстві, ключовим елементом якого був **перехід від образу до слова**. Візуально-сакральні засоби передавання священних текстів поступалися місцем друкованому та усному слову. Слово виступає як сакральний текст (Святе Письмо), в якому викладена істина, і як головний засіб передачі інформації пастві, слухачам. Реформація мала значну кількість візуальних образів, що супроводжували

тексти й залишалися одним з найефективніших засобів пропаганди. Однак з утвердженням протестантизму візуальність втрачає своє значення. Читачеві надавався текст без прикрас і малюнків. Візуальний супровід богослужіння зводився до голих стін храму, розп'яття, хреста, скромного одягу пастора.

Поворот від образу до слова змінював світогляд і почуття людини. Слово, письмове або усне, підлягає осмисленню, засвоєнню за допомогою логіки і абстрактного мислення. У такому разі людина сприймає віру як внутрішнє осмислення, в якому зовнішнє, естетичне оздоблення відступає на другий план. На відміну від візуальних образів, що впливають на почуття, людина сприймає слово менш емоційно, без зовнішніх афектів.

Провідна роль реформаторів визначалася володінням слова. Боже слово мало першорядне значення для формування суспільних настроїв і методів реалізації нових ідей. Лютер не виключав участі суспільства у здійсненні широкої реформаційної програми, однак від самого початку був рішучим противником насильницьких методів здійснення реформ. У листопаді 1520 року Ульріх фон Гуттен звернувся до народу із закликом до збройної боротьби проти папського Риму. Це звернення не можна вважати тільки проявом емоцій і експресивного характеру відомого гуманіста і запеклого ворога Риму – воно було частиною політичної гри, що передбачала формування широкого фронту антикатолицьких сил на чолі з курфюрстом Фрідріхом Саксонським. Лютер у листі до радника курфюрста Георга Спалатина чітко й недвозначно висловив свою позицію: «Ти добре бачиш, чого хоче Гуттен. Я не хочу того, щоб виборювати справу Євангелія силою і вбивствами: в такому дусі я написав йому. Слово завоювало світ, Слово створило церкву – Словом вона буде знову відроджена».

«Тілесному заколоту» була протиставлена **ідея «духовного заколоту»**, яка передбачала проповідь Євангелія, критику католицизму і папської церкви, відмову мирян від матеріальної підтримки церкви, старих обрядів і богослужіння. Поступова руйнація і занепад церковних інститутів і культу мали призвести папську церкву до повного краху і відкрити шлях до широких реформ під керівництвом влади, без примусу мирян до нового віросповідання.

Лютер, добре усвідомивши, що будь-яке насильство дає підстави для репресій проти євангельського руху, обстоював ідею толерантності, яка означала не примирення, а мирне співіснування

католиків і прихильників нової віри. Модель такої соціальної комунікації не означала нейтрального ставлення людей один до одного. Для євангельських нововірів прибічники старої віри виступали як об'єкт проповіді. Їх належало повчати, переконувати і привертати словом на свій бік – бік істини.

Центральне місце в теології і проповіді реформаторів посіло **Слово Святого Письма**. У середині грудня 1521 року Лютер починає переклад Нового Заповіту німецькою мовою, а наприкінці лютого наступного року роботу було завершено. Реформатор здійснив також переклад Старого Заповіту, який у повному обсязі було завершено в 1534 році. Про те, наскільки важливе значення мала Біблія німецькою мовою, свідчить те, що з 1522 року і до 1546 року, року смерті Лютера, побачило світ понад 300 її видань, а кількість примірників досягала 750 тисяч.

Боротьба за Слово була настільки гострою, що противники Реформації вдалися до спроби альтернативного перекладу Святого Письма. За дорученням герцога Георга Саксонського його здійснив лейпцизький теолог Ієронім Емзер, критик перекладу Лютера. Натомість переклад Емзера, який частково базувався на прямих запозиченнях лютерівського тексту, не здобув популярності серед віруючих і, фактично, пішов у небуття.

Усе те, що реформаційна проповідь сконцентрувала в собі, можна висловити двома словами: «свобода» і «антиклерикалізм». Люди позбулися страху перед споконвічною гріховністю, від турботи за свою святість за допомогою індульгенцій, заповітів, мес, паломництва тощо. Спасіння приходило через віру, через Слово Боже і не залежало більше ні від фінансового стану людини, ні від її місця в церковній ієрархії. Із «звільненням» був тісно пов'язаний антиклерикалізм: сила Божого слова і віра позбавляли священиків будь-яких переваг над мирянами.

У людей того часу Боже слово мало надзвичайну силу – воно сприймалась як реальність, що здатна змінювати уклад життя. 6 вересня 1522 року Ульрих Цвінглі проповідував перед черницями в Отенбасі, що під Цюрихом, про силу і чистоту Божого слова: «Слово Боже є настільки достовірним і сильним, що, як тільки Бог повелів і сказав Своє слово, то утворилися усі речі, потім усе ожило, набрало сили, набуло сенсу, відповідної форми й образу, або, точніше кажучи, всі речі, розумні й нерозумні, що Ним утворені, управляються Його словом». У цих зверненнях до слухачів чітко висловлена віра у творчу силу Божого слова, його безпосередню

чудодійність, здатність подолати будь-які світські спокуси, негаразди, наставити людину на шлях розуму і досконалості. Зауважимо, що через десять років монастир, де проповідував Цвінглі, було закрито – усі черниці залишили його.

Цікаво, що через сто років Реформація сприймалась як результат сили Божого слова. Хроніка 1630 року початок її в Аугсбурзі пов'язувало із появою перед брамою міста трьох ангелів, які співали: «Твердиня наша – наш Господь», «Усе живе Його словом». Міські охоронці спробували схопити їх, але марно. Слово Боже не можна спіймати – воно має бути сприйняте лише як акт Божої милості.

Для розуміння сили слова скористаємося висловом на цю тему видатного філософа О. Лосева: «Можна сказати, що без слова й імені не існує взагалі розумного буття, розумного прояву буття, розумної зустрічі з буттям. Нехай ви не вірите у магію слова, якою наповнені усі релігії усіх часів і народів. Однак неможливо все-таки не визнавати могутність і владу слова, особливо у наш, нехай позитивістський час. Слово – могутній діяч думки і життя. Воно піднімає уми і серця, позбавляє їх від дрімоти і темряви. Слово викликає рух народних мас і є єдиною силою там, де, здавалося б, уже немає ніяких надій на нове життя».

Друковані видання відіграли видатну роль у підготовці й розповсюдженні реформаційних ідей. Як справедливо зауважив німецький дослідник М. М. Гухман, «вперше в німецькій історії була випробувана сила друкованого слова»¹⁴⁵. Гостре релігійне і соціально-політичне протистояння, полеміка навколо злободенних питань, у свою чергу сприяли активізації літературної творчості й видавничої справи. Люди, які не займались літературними вправами або мали до них опосередковане відношення несподівано виступили широким фронтом на шлях писемних комунікативних зв'язків. Трактати і памфлети писали не тільки вчені, доктори й маістри, а й окремі бюргери.

У перші роки Реформації стрімко розгортається система масової комунікації та публічності, зникають складні форми і види пропаганди та агітації, натомість комунікативний простір заповнюють невеликі літературні форми і твори – програми, листівки, газети, брошури. Ефективність малих форм розуміли автори новацій і революційних програм.

Реформація вражає масштабами друкованої агітаційної продукції. Вона була спрямована на перетворення в усне слово, яке

було не менш ефективним за умов виникнення нових форм публічного спілкування. Утворення об'єднань, стихійних і організованих зібрань давало простір для виступів, полеміки, дискусій, в яких фігурували кліше і стереотипи, запозичені з публіцистики. Стирання меж між стилем усного і друкованого слова визначалось тим, що і перше, і друге були адресовані широкому загалу – громадськості.

Реформація дала поштовх книгодрукуванню, зростанню кількості видань творів німецької літератури. Якщо на початку XVI століття видавалось щороку близько 40 німецьких видань, то у 1519 році їх було 111, а у 1523 – 498. До того ж накладу їх збільшуються у тисячу разів у порівнянні з 1517 роком.

Важливу роль у поширенні реформаційних ідей відігравали **листівки** та їх розповсюджувачі, так звані «буквознавці», які коментували і передавали зміст в усній формі. Листівки містили проповіді, діалоги, розмови, послання, пісні, вірші, карикатури, пасквілі, пародії. Як літературний жанр вони увібрали елементи повсякденних комунікативних зв'язків – розмов, що відбувалися у міському й сільському середовищі¹⁴⁶. Значна їх частина була написана на злободенні теми і призначена для читання в масовій аудиторії. Поряд з масовою літературою використовувалися наочні форми і засоби пропаганди нового вчення, різноманітний ілюстративний матеріал¹⁴⁷.

Оскільки більшість слухачів не могла без сторонньої допомоги розібратися у тому, про що йшлося у тексті, найбільш суттєві положення викладалися у лаконічній поетичній формі, легко запам'ятовувалися і передавалися далі. Брак джерел не дає можливості повною мірою висвітлити діяльність цих людей, які виступали посередниками між вченою і народною культурою і доносили літературні твори до широкої публіки. Достеменно відомо лише, що їхня місія була досить небезпечною. Книжковий ринок не підлягав законам цехового або підприємницького права, він вважався полем ідеологічного і політичного протистояння¹⁴⁸.

Свідоме звернення авторів до використання «оперативних» літературних форм, таких як «послання», було пов'язане із якісно новими функціями цієї літератури як засобу масової комунікації і безпосереднього інструменту громадської практики.

Література перестала бути посередником між публікою і автором і виступала як самостійний феномен суспільного життя. Вона давала не тільки конкретне знання про дійсність, а і була

спрямована на перетворення цієї дійсності. Літературні твори стали інструментом розв'язання гострих проблем, що перебували в центрі уваги суспільства.

У Середні віки література була привілеєм інтелектуалів і панівних верств. В епоху Реформації **ситуація на книжковому ринку** суттєво змінилася. Для католицьких письменників виникли величезні труднощі, оскільки друкарі не бажали публікувати їхні твори. Йоганн Кохлей, один із противників Лютера, скаржився навесні 1521 року папі Леву X: «Досі я нічого не можу опублікувати, оскільки багато що цьому заважає: омана і безчесність друкарів, лютість народу, крик лютерівців і повсякденне презирство. Я не знаю, кому із друкарів можна довіряти»¹⁴⁹. Подібні скарги висловлював папський нунцій Олеандр у своїй депеші кардиналу Медичі в Рим: «Найбільш дивовижним є те, що німці, котрі пишуть латиною або німецькою проти Лютера, не можуть знайти собі друкарів»¹⁵⁰.

Труднощі супроводжували католицьких авторів і надалі. 7 квітня 1524 року рада Лейпцигу скаржилась герцогу Георгу Саксонському, що заборона друкувати і продавати книжки болісно вдарила по прибутках друкарів. Відтак вони збираються залишити свою справу, домівки і йти із міста, оскільки не можуть тут друкувати нічого такого, що друкується у Віттенберзі та інших містах¹⁵¹. Про непопулярність книжкової продукції католицького змісту свідчило те, що надруковане «залишається лежати величезними купами, і його ніхто не хоче брати, а те, що заборонено, друкують інші у Віттенберзі, Цвіккау, Гриммі, Ейленбурзі і таємно продають у Лейпцизі. Частина друкарів за такої несприятливої кон'юнктури зубожила, вела напівжебрацьке існування і змушена була працювати поденниками у каменярів¹⁵².

Друкарів епохи Реформації вирізняли професіоналізм, ентузіазм, сміливість. Книгодрукування потребувало компетентних і мислячих людей, воно формувало світ книги, об'єднувало вчених, слугувало популяризації нових поглядів. Видавничій справі багато часу приділяли Еразм Роттердамський, Філіпп Меланхтон, Себастьян Кастелліон. Із середовища друкарів вийшла плеяда відомих реформаторів. Той факт, що друкарі не були звичайними ремісниками, засвідчує доля Ганса Гергота, друкаря і автора відомого трактату, за який він поплатився життям.

Напередодні та за часів Реформації важливим засобом формування суспільної думки, настроїв різних верств населення була **проповідь**. При всьому розмаїтті можна визначити її основні

комунікативні функції, принципи і прийоми. Ключовим елементом її стало тотальне звинувачення папської церкви, викриття її як джерела усіх негараздів суспільства. Проповідник перебирав на себе функції публічного обвинувача, прокурора, який в емоційній формі викривав злочини папи, ієрархів, ченців, монастирів. Шквал таких звинувачень, створення негативного образу церкви, кліру, викликав емоційну реакцію аудиторії, яка підтверджувала слова проповідника криками й вигуками. Найбільш сильне враження справляло викриття злочину, що готується, повідомлення про таємні справи високих церковних ієрархів, їхні зловживання.

Для посилення дії проповіді автори використовували надзвичайні обставини, викликані гострим протистоянням у суспільстві. Найбільш улюбленим прийомом для реформаторської агітації було використання заборони проповідувати, що миттєво інтерпретувалося як прояв того, що «влада боїться правди», яку несе слово проповідника. Реформація сама по собі була рухом за дозвіл проповідувати «слово Боже». Для раннього реформаційного часу досить типовим було протистояння двох проповідників – евангельського і католицького, які до того ж проповідували водночас, що призводило нерідко до силового протистояння і переходу до бійок між їхніми прихильниками.

У проповіді відбувається **руйнація станової замкненості мовної практики**, стираються межі між мовою широких верств народу і освічених верств. У протистоянні та релігійно-політичній боротьбі кожне з угруповань і таборів докладало зусиль до того, щоб привернути на свій бік народ, перетворити його у своїх прихильників. Мова пропаганди стала «народною» у повному розумінні цього слова¹⁵³. Елементи такого народного стилю зустрічаються вже у творах XIV – XV століть, у проповідях Бертольда Регензбузького, який говорив про нужди людей їхньою мовою. Цей народний стиль досить рано знайшов своє відображення у проповідях ченців жебрацьких орденів. Він був особливо притаманний творам, у яких соціальні та політичні питання обговорювались у формі дискусії із католицькими опонентами.

Мова проповіді була важливим чинником радикалізації настроїв і дій публіки. Вона включала карикатурні характеристики, широкий набір звинувачень і образ. Досить часто вживались порівняння, алегорії, містичні одкровення, пророкування, посилення на власний досвід і свідомість. Цьому ж сприяли

карикатурні персональні характеристики. Простолюд, як правило, погано усвідомлював і сприймав абстрактні теоретичні положення і поняття – більш зрозумілими для нього були конкретні вимоги або міфологізовані уявлення про вищий клір і папську церкву як «вавилонську блудницю», «служницю диявола» тощо.

Вже на ранньому етапі Реформації відбувається політизація і соціалізація проповіді, причому автори дедалі більше зосереджують увагу на соціальних і політичних проблемах. У проповіді творчо тлумачився зміст релігійних доктрин відомих реформаторів, Лютера, Карлштадта, Мюнцера, Цвінглі, а загальні релігійні положення поєднувалися з конкретними соціальними та політичними проблемами, характерними для тієї чи іншої громади, що робило нове вчення більш доступним і зрозумілим.

Серед проповідників найбільш впливовими були ті, які володіли не тільки словом, а й пером, писали і друкували свої твори з метою розповсюдження реформаційних ідей. Значною мірою вони визначали тематику і проблематику громадських обговорень, давали свої рецепти щодо розв'язання релігійних, соціальних і політичних проблем. Ю. Мауер на основі аналізу діяльності проповідників за часів ранньої Реформації, дійшов висновку про різноманітність інтерпретацій ідей і програм провідних реформаторів, їх пристосування до регіональних і соціальних потреб¹⁵⁴. Можна говорити про те, що Реформація розвивалась як перший системний пропагандистський рух.

ПОВСЯКДЕННО-ПОБУТОВИЙ РІВЕНЬ РЕФОРМАЦІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Реформаційна комунікативність трималася не тільки на «професійних» проповідниках, «активістах», які виступали в якості безкорисних пропагандистів нового вчення, а й на участі в цьому процесі широких верств населення. Досить характерними були **розмови на релігійні теми** у побутових умовах, на площах, вулицях, у тавернах, шинках. Священик, бюргер, селянин, студент, чиновник, учитель – далеко не повний перелік співрозмовників. У таких розмовах йшлося не про складні теологічні питання, а про основні положення нового вчення, котрі намагалися підтвердити або спростувати простими, «життєвими» аргументами. Головний сенс такої аргументації полягав у доведенні вигоди нового, його справедливості, переваг, які здобудуть люди після втілення його в життя.

Мобільність населення прискорювала передавання інформації від одного регіону до іншого. Спроби папської церкви і світської влади простежити і поставити під контроль повсякденні приватні розмови «торгового люду» зі своїми клієнтами, людей, які зазвичай цікавилися новаціями, що відбувались у центрі Реформації Віттенберзі, виявилися марними. Запеклий ворог Реформації герцог Георг Саксонський обурювався у листах до курфюрста Фрідріха Саксонського Мудрого, що багато «торговців» після перебування у Віттенберзі розповсюджують відомості про те, що відбувається в місті, зневажливо відгукуються про церкву, говорять речі, спрямовані проти «Божої честі, святих отців, покірності церкві і законів святих отців». Пізніше, 9 березня 1522 року, курфюрст Фрідріх Саксонський висловив своє занепокоєння з цього приводу, мовляв, за «торговими людьми» важко простежити, бо вони в силу специфіки своєї діяльності пересуваються куди завгодно¹⁵⁵.

Противники Реформації робили усе можливе, аби зупинити потік інформації, який розповсюджували студенти, що навчалися у Віттенберзі. Натомість вони не могли досягти усієї складності й багатозаровості комунікативної системи, що утворилась на цій основі.

За часів революцій найбільш драматичного характеру набуває **спілкування в сім'ях**, особливо в тих, члени яких опинилися в різних релігійних і соціально-політичних таборах. Суперечки, розмови, стихійні дискусії підкреслювали гостроту загальної кризи і лякали суспільство переходом у становище, коли піде «брат проти брата», «син проти батька». Загострення міжперсонального розмежування і протистояння в родині використовувалось публіцистами протилежних таборів. Консерватори лякали і налаштовували людей проти новаторів, покладаючи на них провину за ворожнечу. Реформатори доводили, що не може бути примирення там, де йдеться про правду та істину. У такому разі релігійна істина вважалась вищою цінністю, заради якої можна пожертвувати не тільки родиною, а й життям. Релігійний розкол на побутово-сімейному рівні руйнував традиційний уклад життя, що базувався на принципі підпорядкування молодших старшим, дітей батькам.

Молоді люди швидше приставали до нового вчення, ніж їхні «батьки». Активна позиція молоді виявлялася не тільки у формі бунтів, заворушень, заколотів. Не менш важливою була **роль молоді у розповсюдженні та пропаганді реформаторських ідей**. Молоді люди намагалися довести правильність свого вибору

батькам, переконати їх у істинності вчення Лютера та його соратників. У суспільстві склалася ситуація, коли «діти» почали повчати своїх «батьків». У листах до батьків подавались відомості про події у Віттенберзі, викладались основні положення вчення Лютера. Досить поширеними було розмови дітей і батьків на релігійні теми, які зводилися, по суті, до проблеми вибору позиції – «за» чи «проти» Лютера. Реальні розмови стали прообразами діалогів у публіцистичних творах.

Перші звернення молодих людей до батьків, листи і розмови, реальні й публіцистичні, мали досить схожу структуру. Усі вони містили виправдання дітей перед батьками за свій вибір, підтримку нового вчення і відхід від старої віри. Другим важливим елементом було намагання переконати своїх батьків, родичів та близьких в істинності реформаційної доктрини. Заключна частина таких творів містила сподівання на згоду батьків з дітьми.

Як приклад звернення до батьків, близьких та друзів можна назвати трактати-послання Андреаса Карлштадта 1520 року. Вихований у католицькій побожній родині, він став реформатором, одним із соратників Лютера. У перші роки Реформації в рамках академічного дискурсу теологічні погляди і новації молодого реформатора не викликали занепокоєння батьків. Головним орієнтиром для них мала бути офіційна оцінка новацій з боку папського кліру. У червні 1520 року папською буллою Карлштадта разом із Лютером було визнано єретиками і відлучено від церкви. Це потребувало відповідного пояснення перед батьками за свої погляди і вчинки.

Виправдання власних поглядів і дій він втілював у низці публічних листів і трактатів, адресованих матері, друзям, родичам з проханням зрозуміти його вчинки. Пієтет перед батьками і родичами, щирі зізнання в любові та повазі до них різко контрастували з «пропагандистсько-місіонерською» частиною творів, де Карлштадт намагався переконати своїх адресатів у істинності нового вчення. У посланнях і трактатах червоною ниткою проходить думка про те, що віра, переконання вищі за будь-які родинні відносини й цінності. З посиленням на євангельські тексти реформатор заявляє про те, що готовий принести їх у жертву Істині, якій повинно бути підпорядковано усе, навіть сфера інтимних відносин. Він ставить людину перед нелегким вибором: стати на бік нового вчення, прийняти нову віру, навіть якщо це загрожує розривом з батьком і матір'ю.

Загроза розриву особистих відносин з рідними та близькими, які не сприйняли нового вчення, поставила батьків перед нелегким вибором: нова віра або діти. У перші роки Реформації більшість людей старшого віку з настоорогою ставилась до «єретичного» вибору дітей.

Послання Карлштадта виявилися вдалим у виборі форми розмови «дітей» з «батьками». Не випадково трактат, адресований матері, за рік витримав п'ять видань і став основою для подібних анонімних листівок і послань, в яких діти переконували батьків не тільки не боятись їхнього вибору, а й пристати до нового вчення. Інтимність звернень, довірливість стали найбільш ефективним проповідницьким, точніше пропагандистським засобом, який призвів до численних повторів і наслідувань у публіцистиці того часу.

Публіцистичні твори мали на меті підкреслити правильність вибору дітей і заклики до батьків іти за своїми чадами. Найбільш відомими серед такого роду творів були лист Віттенберзького студента до матері й діалог батька і сина, який повернувся із Віттенберга. Перший твір відображає ситуацію, коли студент навчається в університеті, другий – коли він, як і більшість його друзів, залишив навчання і повернувся до своїй домівки. Іншими словами, обидва відповідають пропагандистським задумам: у першому випадку дати приклад студентам писати листи до батьків, у другому – проводити вдома бесіди з метою переконати батьків пристати до нової віри. У таких публіцистичних творах молодь виступає як прогресивна, свідомо частина суспільства, яка вказує старшим поколінням шлях до майбутнього. «Батькам» залишається лише слідувати за своїми освіченими чадами.

Діти намагаються розвіяти страхи і марновірства батьків щодо Віттенберга, міста, яке сприймається ними як осередок ересі. Для студентів, навпаки, він є «християнським містом», центром істинної віри на противагу Риму¹⁵⁶. «Християнське місто» виступає як антитеза «святим містам», що славились великою кількістю храмів і монастирів. Ще однією ознакою нового осередку істинної віри сини називають те, що саме тут перебуває «високо вчений Мартин Лютер», і вони можуть без будь-яких перекручень передати сутність його вчення. Студенти просять батьків не слухати жахливих і неправдивих розповідей та «дурниць, що розповсюджують вороги Євангелія про Віттенберг»¹⁵⁷. Свої доводи проти таких чуток автор листа завершує зворушливим зверненням: «Дорога мамо, я тобі до цього часто писав про те, щоб ти не

хвилювалась за мене, оскільки я живу серед благочестивих, чемних, доброзичливих людей, і усі мої справи йдуть добре, однак, я ще раз прошу тебе: не вір усім цим дурним речам, а думай тільки про Бога і невтомно проси Його дати милість і міцну віру»¹⁵⁸.

Основний зміст таких листів зводиться до викладу аргументів для доведення істинності нового вчення. Аргументація має свою логіку і послідовність, включає теологічні та соціальні елементи. При цьому соціальна складова помітно переважає теологічну: сини намагаються переконати батьків у соціальній корисності нового вчення та позитивних наслідків, які можна очікувати від втілення його в життя. Антиклерикалізм, поширений ще задовго до Реформації, дозволяв швидко знайти спільну мову і тим самим підкреслити правильність вчення Лютера. У розмові з батьком син заявляє про те, що миряни готові підтримати євангельське вчення, у той час як священники й ченці чинять йому всілякий опір. Вони, мовляв існують за рахунок поту і крові мирян і не хочуть втратити свої привілеї¹⁵⁹.

Автор листа також переконує у перевазі мирян над духівництвом і ченцями: «Ми працюємо у полі або виконуємо у поті обличчя свого іншу роботу, виховуємо дітей... Це у тисячу разів краще, ніж закритися у монастирі ченцем або черницею у 17 років».¹⁶⁰ Навіть центральне положення середньовічного католицизму про добрі справи студенти інтерпретують у соціальному контексті – набагато краще робити корисні справи не для церкви, а для інших людей.

Ключове місце у зверненнях «дітей» до «батьків» посідає ідея загального священства віруючих, яка зводиться до простого формулювання: «ми всі – священники». При цьому сини не вдаються до теологічних аргументів, а посилаються на Святе Письмо, історію раннього християнства.

Листи містять також доводи про те, що нове вчення позбавляє людину від численних обрядів, постів, паломництв, усього зовнішнього. Загалом ідея свободи є наскрізною у зверненнях синів до своїх батьків: нове вчення несе звільнення не тільки від обрядовості, а й від духівництва, церковної десятини, пожертв на користь церкви, папської тиранії. Сміливість синів пояснюється ще й тим, що їхні розмови з батьками побудовані на основі трактату Лютера «Про християнську свободу». При цьому надання соціального забарвлення посилює сміливість дітей, їхній радикалізм, що лякає батьків.

У чому полягає різниця у позиціях «батьків» і «дітей», яким чином представники старшого покоління доводять свою прихильність до старої віри? У першу чергу, батьки не впевнені у тому, що невелика купка прибічників нового вчення зможе перемогти могутню папську церкву. Сміливість дітей їх лякає ще й тим, що вони можуть постраждати від репресій. На антиклерикальні випадки сина батько відповідає: «Ти дуже різкий. Хіба ти не знаєш, що попи тут, поруч. Благочестиві пани не є заступниками, так що говори не дуже багато»¹⁶¹. Батьків лякали також загострення протистояння в суспільстві й можливість громадянської війни. Саме про це неодноразово писала мати синові, застерігаючи його, що папська церква та її прихильники придушуть реформаційний рух. При цьому ініціатором такої війни вважається Віттенберг, мати пише про жахливі чутки про це місто. Такі застереження не лякали молодих людей, які вважали, що все обійдеться мирно, оскільки на їхньому боці Істина, проти якої вороги безсилі. Навіть якщо вони наважаться на рішучий наступ, то Бог не допустить їхньої перемоги. При цьому автор листа до матері посилається на слова пророка Ісаї: «Він буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати. І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої – на серпи, якими вони будуть обробляти землю»¹⁶². Син висловлює впевненість у реальності соціального перевороту, внаслідок якого духівництво втратить свій привілейований статус.

Такий соціальний оптимізм і впевненість в тому, що суспільству вдасться уникнути громадянських релігійно-політичних війн був притаманний багатьом радикальним і поміркованим ідеологам. Діалоги батьків і дітей відображають, з одного боку, стриманий консерватизм, обережність і страх «батьків», їхні тривожні очікування, а з іншого – оптимізм і беззастережність молоді. Чого в цьому більше – пропагандистського задуму чи реальних настроїв? Очевидно, рівною мірою присутні обидва компоненти.

Для старшого покоління перехід на бік нового вчення сприймався як зрада «віри батьків», що породжувало морально-психологічну проблему в сімейних відносинах. У відповідь на такі закиди діти представляли свій духовний переворот як духовне зцілення. Автор листа зізнається матері: «Декілька років тому я сам був пригнічений цією вірою, однак, слава Богу я від неї позбавився. Істинне слово Боже зцілило моє серце».

Включення молоді в реформаційний рух, її участь у пропагандистській кампанії з поширення нового вчення мали двозначні наслідки для реформаторів. Студенти та інші категорії молоді сприяли розгортанню масових протестів проти церкви й духівництва. Натомість реформатори не могли не бачити й жахливих наслідків молодіжної активності – стара система освіти була зруйнована. Молодіжний рух розчинився в загальному бюргерському і селянському русі й втратив свою самостійність. Молодь не могла сформулювати чітких соціальних орієнтирів і програм, які були б прийнятними для різних верств суспільства.

Втілення в життя принципу «віра вища за родину» створювало загрозу патріархальним відносинам, посилювала девіантну поведінку «дітей», загрожувала моральності. Реформатори наразилися у цьому випадку на власну «молодіжну політику», завдання якої полягало в «перевихованні» батьків. Уже напередодні Селянської війни в реформаційній ідеології віддається перевага проповіді про збереження сімейної ієрархії, провідної ролі батьків у вихованні дітей. Патріархальність з її повагою до старших, участь усіх членів сім'ї у праці, суворі правила поведінки слугували засобом боротьби проти соціальних вад і негараздів. Ідея відновлення сімейно-патріархального способу життя мала на меті збереження традиційної бюргерської або селянської сім'ї.

Після Селянської війни 1525 року такий проект був включений у загальну державну систему церковного виховання в дусі слухняності й дисципліни. У політиці «соціального дисциплінування» виховання молоді посідало одне з першорядних місць. Уся система реформованої школи базувалась на дисципліні, покірності батькам, старшим, владі.

Певні відмінності мали зустрічі приятелів, сусідів, товаришів по цеху, мандрівників, випадкових співрозмовників. Як правило, такі **застольні бесіди** відбувалися в шинках, на постійних дворах. Кількість учасників була невеликою – від двох до п'яти персон. Такі зустрічі викликали неабиякий інтерес князівських або міських служб, які опікувались питаннями безпеки і мали стежити за поведінкою та настроями містян. Однак у більшості випадків їм вдавалося підслухати лише уривки розмов або дізнатися про їх загальний зміст.

Застольні бесіди відбувалися у вільній формі, але мали певні постійні елементи. Неодмінним атрибутом зустрічі було вино. Вживання вина було не тільки атрибутом бесіди в шинку,

підтримки розмови – явище повсякденне, – але їй стало символом урочистості моменту пізнання істини, відкриття нового, яке змінювало світогляд і життя співрозмовників. Заовладнання вина відбувалось як прояв радості від несподіваної зустрічі, задоволення від почутого. Досить часто вино замовляв співрозмовник, який хотів дізнатися про новини від того, кого він зустрів. Так, ремісник Ганс Толь починає зустріч зі своїм товаришем з привітання і запитань про те, де він перебував, чого його не було видно. Тут же він замовляє вино з готовністю платити за нього. У відповідь товариш повідомляє, що він був у такому місці і таке почув, що за це не пожалів би випити і шість мір вина. Така інтрига провокує співрозмовника на готовність платити цілий гульден заради важливого спілкування і сенсаційної інформації. У подібному випадку вино виступає як міра визначення цінності інформації і самого співрозмовника – платить зацікавлена особа¹⁶³. Пригощання вином супроводжує завершення бесіди.

Натомість схема взаємин розповідача і співрозмовника за столом не є однаковою. Вино замовляє і той, хто виступає в ролі наставника і доводить істину іншому. У такому разі пригощання має на меті створити доброзичливу атмосферу довіри до слів умовного «проповідника» реформаційних новацій. Бесіди між випадковими співрозмовниками, що мали протилежні погляди на реформаційні події, для того часу були звичайним явищем. Вино виступало в такому разі елементом довіри, а відмова від нього одного зі співрозмовників свідчила про недовіру до «чужака». Так, при зустрічі в шинку ченця, священника і ремісника усі троє п'ють вино. Однак селянин, який став ще одним із учасників зустрічі, сприймає пропозицію містянина випити келих вина за його рахунок з недовірою і навіть вороже. У відповідь на щедрість ремісника він заявляє, що «не питиме нічого, крім води, поки не повернеться додому»¹⁶⁴. Однак у ході бесіди аргументи ремісника на користь нової віри настільки вражають селянина, що він перетворюється прибічника нової віри і готовий переконати своїх односельців в істинності того, про що він почув. У знак підтвердження щирості своїх почуттів він сам «залюбки готовий разом поїсти і випити кружку вина»¹⁶⁵. Таким чином, застольна бесіда дає можливість створити й підтримати атмосферу розкутості, невимушеності, довіри співучасників один до одного. Саме у такому діалозі відбувається засвоєння нового віровчення.

Застольні бесіди були побудовані у формі діалогу, який визначався функціями передачі, засвоєння й осмислення нової інформації. Після привітань і замовлення напоїв починаються запитання до прибульця про новини, про те, що відбувається у світі і тих місцях, звідки він прибув. Світові новини склалися з почутого про турецьку загрозу, визначні події на імперському рівні, рішення рейхстагів. До цього додавалися чутки, плітки, «те, про що говорять» в інших містах та регіонах, де побував співрозмовник. Однак після таких прелюдій бесіда зосереджувалась на головному – подіях Реформації. У бесідах чітко простежується усвідомлення співрозмовниками всесвітнього, «загального християнського» значення того, що відбувалося в Німеччині. Учасники бесід виходили з того, що усе, що започаткував Лютер, стосується життя і долі кожної людини. Йшлося про такі повсякденні речі, як ставлення до церкви, хто має бути священиком, як молитися і каятися, приймати Причастя, якою має бути меса. При цьому теологічні положення нового віровчення у бесідах переповідалися простою мовою, за допомогою звичних і буденних для вірян понять.

Особливість бесід полягала у тлумаченні та інтерпретації релігійних положень крізь призму соціальних негараздів і проблем, які хвилювали бюргерів та селян. Центральне місце у розмовах посідали звинувачення священиків, ченців, вищого кліру у паразитизмі, бездіяльності, лінощах, жадібності. До розмовних кліше належали висловлювання про те, що священики існують за рахунок поту і крові «простого народу», «вижимають усі соки із бідних», «живуть у розкоші». Тема розпусти ченців та священиків була атрибутом повсякденних бесід і розмов.

Співрозмовники не обмежувались обговоренням соціальних негараздів. Найбільш гарячими темами були зловживання суддів, несправедливість, пригнічене становище «простих людей». Набір таких звинувачень, скарг у лаконічних формах можна знайти у програмах міських повстань і виступів.

На Реформацію покладались надії глобального характеру, мовляв, нове вчення здатне виправити численні соціальні й моральні негаразди. Учасники бесід були одностайними у своїх скаргах на розбещеність, падіння моральності. Найбільше обурення викликали недобросовісне ведіння торгівлі, підприємництва, поведінка «олігархів», які, користуючись підтримкою влади, монополізували найбільш прибуткові сфери виробництва і торгівлі.

Важливу роль у розповсюдженні нових форм педагогічно-релігійного спілкування відігравали університетські традиції, згідно з якими у оселі професора мешкала група студентів, котрі платили йому за харчування і мали можливість спілкуватись з ним у «сімейному» колі. Професора запрошували на трапези молодих людей з тим, щоб покращити свої фінансові справи і, головне, для більш тісного спілкування.

Важливе значення для розвитку реформаційного світогляду і поведінки мали **домашні бесіди** в родині. Ідея релігійної сімейної громади висловлювалась і проповідувалась вже в перші роки реформаційного руху і фактично набула свого інституціонального оформлення у процесі формування лютеранської церкви. Прообразом мікрогромади була патріархальна сім'я, в якій батько виступав в якості вчителя.

Зразком сімейного спілкування можна назвати застольні бесіди Мартина Лютера, в яких брали участь студенти й соратники. Це була велика честь – бесідувати зі знаменитим метром Реформації і мати можливість задавати йому запитання. Трапезу, як правило, починали мовчки. Іноді Лютер мовчав увесь час за столом, що було характерно для ченців, і ніхто не мав права порушити тишу. Однак, зазвичай він починав бесіду сам із запитання про новини. На перше звернення ніхто не наважувався відповісти, і тільки після повторного звернення хтось зі старших повідомляв про те, що відбулося. Молодші слухачі сиділи мовчки й шанобливо слухали, як це було прийнято у селянських сімей¹⁶⁶.

Після цього Лютер починав говорити про те, що він вважав у той момент головним, важливим і потрібним. Досить часто приводом для таких промов були відомості про його соратників або недругів – це давало поштовх для споминів, характеристик, оцінок. Сталося так, що слухачі взяли за звичай записувати бесіди і, в першу чергу, слова Лютера одразу після трапези. Так народилися знамениті «Застольні промови» великого реформатора.

Традиція домашніх бесід великого наставника, мудреця знайде своє продовження в епоху Просвітництва. Зразком таких бесід із вдячними слухачами можна вважати спілкування Гете з друзями, відвідувачами і гостями, а іноді просто зі своїм секретарем, який занотовував слова патрона. За доби Просвітництва така традиція базувалась на переконанні в тому, що життя великих людей, їхні розмірковування і вислови осяяні мудрістю. Гуманізм і Просвітництво утверджували авторитет освіченої людини, генія – зразка для всіх смертних.

«КЛЮЧОВІ СЛОВА» РЕФОРМАЦІЇ. ЛЕКСИКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Реформація починалася із формування негативного образу «старого порядку». Тривалий час такі уявлення існували в середовищі інтелектуальної еліти і не виходили за межі політичних та релігійних трактатів, літературних творів, не доступних для масової публіки. У публіцистичних творах поступово закладаються **звинувачення і негативні поняття**, які в перші роки Реформації перетворюються у стереотипи і кліше. «Папізм», «старий режим», «тиранія» – три кити, на яких будувалась критика реформаторів. Усі програми об'єднує невдоволення існуючого владою, яке висловлюється не стільки в конкретних статтях та положеннях, скільки в узагальненнях, які стали свого роду публічними штампами: «нескінченні безладдя», «нужда і смуту», «порушення прав і закону», «зловживання свавільної влади», «деспотизм», «гноблення» тощо¹⁶⁷.

У полемічному запалі, дискусіях, лайках протилежні сторони звинувачували одна одну в численних вадах, злочинності, богохульстві, святотатстві тощо. Лексика цієї полеміки відображала атмосферу часу, морально-психологічний клімат, що склався у суспільстві, і була, таким чином, одним із каталізаторів соціально-політичного та релігійного протистояння. Якщо проповідь покори владі певним чином стримувала від загострення протистояння, то морально-етичні звинувачення посилювали непримиренність між таборами.

Противники Реформації були переконані в тому, що антикатолицькі виступи провокують честолюбці, пустуни, легковажні, морально зіпсовані люди, за якими слідують ті, хто потрапив у тенета омани внаслідок розповсюдження «отрути лютерівського вчення», «проклятої лютерівської ересі». Внаслідок проповідей прості люди «дедалі більше схиляються до зла і легковажної поведінки», «стають здатними до заколотів і злочинів», «прагнуть до заворушень», «до шкоди», перестають відвідувати храми. Представники влади скаржилися на те, що «всюди чути зневажливі висловлювання проти духівництва і світської влади, люди зухвало заявляють, що вони не повинні підкорятися будь-якій владі».

У листах високих церковних чинів майже не йдеться про зміст проповідей. Натомість характеристики зводилися до простих кліше, які повторювалися і несли у собі лише негативне ставлення, осуд, морально-правову оцінку, за якою повинно слідувати одне – покарання¹⁶⁸. Схема перетворення людей на «злих та легковажних», з погляду консерваторів, є досить простою: «єретичний», «злий» проповідник заворожує слухачів спокусливими речами, обіцянками, грає на їхніх «плотських», корисливих бажаннях. Учорашні смиренні, слухняні піддані перетворюються у зухвалих, бунтівних, таких, що «вдаються до розколу і прагнуть до повстання»¹⁶⁹.

У великому комплексі документів єпископських візитацій та князівських чиновників щодо приборкання заворушень на початку 1522 року привертає увагу контраст у поведінці широких мас, «натовпу», окремих учасників і лідерів цих заворушень. У допитах проповідників, які виступали лідерами перетворень, тональність і лексика розмови була іншою. Проповідники виглядали розважли-вими, вдумливими співрозмовниками, засуджували «легковажні» дії натовпу і мало чим нагадували «ворогів роду людського».

У колективній поведінці відбувалось те, що соціологи визначають як **феномен підсвідомої агресивності**. За словами відомого соціолога і психолога Р. Вальдера, «перш за все у психологічній масі нас вражає наступне: якими б не були люди, котрі її складають, як би не розрізнялись і як б не походили один на одного заняттями, образом життя, характером, рівнем інтелекту, в силу тільки однієї причетності до маси у них починає формуватися інша колективна душа, яка дозволяє їм відчувати, думати і поступати інакше, ніж це притаманно кожному із них окремо»¹⁷⁰.

Князівські чиновники у своїх повідомленнях оперували поняттями, які відповідали настроям та ставленню їхніх патронів до подій. У такий спосіб відбувалося викривлення дійсності, спотворювались характеристики тих чи інших осіб. За умов протистояння важливо було на всіх рівнях утверджувати негативне ставлення до тієї чи іншої персони.

У документах князів та їхніх канцеляристів майже не йдеться про соціальні, релігійні та політичні причини заворушень, масового невдоволення людей. Натомість визначається поділ на «чемних», «благочестивих» людей і тих, які схильні до «легковажності» та «зла». У першу чергу, це стосується молоді. У друкованому розпорядженні герцога Георга Саксонського від 10 лютого 1522 року про заборону євангельських проповідей

особлива увага звернута на молодь, яка схильна до участі у заворушеннях: «В університети, школи, інші навчальні заклади, де будуть навчати і наставляти цій нехристиянській справі, нікого туди не посилати з тим, щоб юнаки, які схильні до зла, не втягувались у цю нехристиянську справу і не впадали в оману»¹⁷¹.

Ще однією рисою комунікації в період Реформації була **грубість, лайливі слова** на адресу релігійних і політичних опонентів. Причому це було притаманне публічним акціям і побутово-повсякденному спілкуванню.

Розповсюдження набувають прізвиська, які давались опонентами в процесі полеміки або публічних дискусій. Використання прізвиськ мало на меті приниження противника, дискредитацію його особистості й авторитету. Інтелектуальна традиція пізнього Середньовіччя культивувала псевдоніми, які були пов'язані з великими іменами, назвами міст, з метою звеличення його носія, утвердження авторитету. Прізвиська давались в запалі полеміки й були розраховані на широку аудиторію. Вони знаходили відображення у листівках з малюнками героїв у вигляді тварин, оскільки, як правило, були пов'язані з видами тварин – ще один елемент приниження. Поряд з приниженням або звеличенням анімалізм імен та назв мав на меті створення алегорій, битви казкових героїв, що сприяло пропаганді тих чи інших поглядів і вчень серед народу.

Чи могли бути наведені вище характеристики іншими? З точки зору протилежного табору, учасники реформаційного руху не могли кваліфікуватись позитивно. У цьому поділі суспільства на «чемних» і «злих» або схильних до «поганого» закладено пропагандистський момент, спрямований на посилення боротьби з новим вченням і реформаторськими задумами. Натомість, за цим поділом криється досить точне спостереження – **комунікативна практика** людей не залежала не тільки від їхньої соціальної приналежності, але й від суто особистісних моментів, власного досвіду, «від більшою або меншою мірою оптимістичності життєвої установки, яка диктується людині темпераментом, успіхом або неуспіхом її зусиль»¹⁷².

Люди з однаковим соціальним статусом, економічним становищем поводитися в одних і тих же ситуаціях по-різному – одні були активними учасниками заворушень, їхніми лідерами, інші обмежувались співчуттям, залишалися пасивними спостерігачами або ставились вороже до того, що відбувалось.

Значна частина суспільства вважала, що реформи повинні бути проведені «зверху» і висловлювала невдоволення нерішучістю влади, її нездатністю сформувати єдину позицію.

Активна позиція, лідерство часто визначались особливостями характеру, честолюбством, невдоволеністю владою, політичним і соціальним устроєм – головним винуватцем власних невдач і нереалізованості. Крім того, за спостереженням З. Фрейда, «у всіх людей мають місце деструктивні, тобто антигромадські й антикультурні тенденції, у більшості осіб вони є достатньо сильними, щоб визначити собою їх поведінку у людському суспільстві»¹⁷³.

Вимір подій у морально-етичних оцінках та категоріях добра і зла неодмінно передбачав радикалізм, непримиренність породжувала бажання викоренити «зло». За умов релігійного, соціального і політичного протистояння виважені, помірковані, нейтральні характеристики того, що відбувалося, були малодійовими, малоефективними.

«Нехай людина кориться вищій владі...». Ці слова з послання апостола Павла до римлян щедро цитували реформатори і їхні супротивники. У комунікативному просторі реформаційної епохи ідея покірності владі виступала як цілісний комплекс виховання і у такий спосіб збереження миру і злагоди в суспільстві. У цьому контексті важливе значення мали не стільки теоретичні трактати про владу, політичну систему, проекти її вдосконалення, скільки проповідь та публіцистика, адресовані широкій аудиторії, переважно простолюду.

Заклики до покори досить однотипні, забарвлені численними посиленнями на біблійні тексти, прикладами, залякуванням майбутніми катаклізмами у випадку, якщо суспільство не схаменеться. Однак, попри цю одноманітність, можна визначити декілька мотивів та аспектів, які сприяли зростанню ефективності виховання покірності.

Церква закріпила на ментальному рівні матрицю поведінки, покірності, сакрального ставлення до влади та її інститутів. Реформаційна програма, що передбачала ліквідацію папської церкви, її культу та інститутів, звільняла людину від довіри до усталеного порядку. Реформатори змушені були, особливо після перших заворушень і масових виступів, пояснити свою позицію і компенсувати руйнацію церковних механізмів масовою проповіддю про необхідність покірності владі.

При цьому вони доводили тезу про необхідність зміцнення світської влади, головне призначення якої – «покаранні злих». Ця теза підтверджувалась низкою посилянь на євангельські тексти. Таке рясне цитування Євангелія у той час мало на меті довести до широкого загалу, що реформатори не бунтівники, а захисники влади.

Водночас обійти мовчанкою зловживання і негаразди на політичному олімпі і в середовищі можновладців означало втратити довіру широких верств населення, які сподівались на докорінну зміну взаємин з владою. За таких обставин реформатори розгорнули проповідь про відповідальність влади перед Богом. Виховання покірності мас і відповідальність влади становило єдине ціле. Можна послатися на реформатора з так званого «другого ешелону», відомого публіциста і проповідника Венцеслава Лінка. Повчання Лінка складається з проповіді покори владі й настанов самій владі: «Рівним чином Бог дає світській владі силу не інакше, як для підтримання і зростання загального блага і миру своєї землі». Якщо влада діє у своїх корисливих інтересах, то в такому випадку вона є «тиранією»¹⁷⁴.

Далі автор проводить межу між тиранією і відповідальною владою: «Тиран той, хто шукає в управлінні не загальне благо, а власні почесті, користь, благополуччя тощо й у такий спосіб служить не Богу, а дияволу»¹⁷⁵. Автор не робить навіть натяку на необхідність зміни системи влади, а наголошує на необхідності правителям слідувати совісті, праву, а, головне, пам'ятати про відповідальність перед Богом. Світський володар повинен був нести свою долю відповідальності й шукати особистого спасіння як християнин. Влада, таким чином, ставала моральним тягарем – за несправедливе, «диявольське» правління можна було поплатитись загибеллю душі. У роки Селянської війни помірковані реформатори не тільки засуджували насильство і дії повстанців, а й зверталися до влади з повчанням про необхідність «похристиянські ставитися до своїх підданих та підлеглих і пам'ятати, що на небі є Господь»¹⁷⁶.

Ідея подвійної відповідальності влади перед Богом і громадою набула широкої популярності. Принципи взаємин влади і суспільства, їх комунікації полягали у служінні можновладців народу. Такі вислови звучали «революційно», однак вони не містили реальних пропозицій щодо механізмів «спілкування» влади і суспільства. У згаданих проповідях людей заворожувала ідея справедливості, контролю за владою. У слухачів складалося враження про можливість причетності до влади та управління.

МАГІЯ «СОЛОДКИХ СЛІВ»

Реформація і Селянська війна вражають великою кількістю програм, листівок і проповідей, які містили тисячі конкретних вимог, пропозицій, що відображали інтереси різних верств населення. У них здебільшого порушувались питання, пов'язані з надмірними повинностями, зловживаннями з боку дворян, монастирів. Міські програми були спрямовані на демократизацію міського управління, встановлення контролю за радами з боку громади, надання соціальної допомоги бідним.

Однак за хаосом конкретних намірів, а іноді просто дріб'язкових претензій, доволі чітко вимальовується мапа комунікативних стратегій, які утверджували нові соціальні цінності, формували загальний вектор соціального протесту, спрямовували його на досягнення певної мети. Якщо поєднати в ціле реформаційні соціально-політичні й релігійні гасла, то майбутнє набуває контурів привабливої гармонії, яка, у свою чергу, стає потужним стимулом масового руху. Створити суспільство, в якому будуть панувати «християнська свобода», «справедливість», «братерська любов», «злагода», «загальне благо», «порядок», «безпека», прагнули не тільки радикально налаштовані реформатори-утопісти, а й автори досить поміркованих програм. У масовій свідомості утверджувалась віра у можливість швидкого досягнення цих цілей, що також була каталізатором втілення в життя високих цінностей.

За такої психологічної атмосфери «магічними іменами» керувалися як офіційні інститути, так і опозиційний рух, причому у більшості випадків лексика їхніх декларацій походила з одного словника.

У період ранньої Реформації найбільшої популярності набуло **гасло християнської свободи**. У трактатах, проповідях, публіцистичних творах реформаторів різних напрямів поняття «свобода» мало різне тлумачення.

Свобода сприймалась як звільнення від влади церкви, тягара морально-духовних зобов'язань перед церковними інституціями та їх представниками, папою, священиками, ченцями. Гасло свободи означало заклик до руйнації церкви та її культу, світських інституцій, що зобов'язували до сплати податків, виконання

повинностей тощо. Воно утверджувало автономію особистості, її безпосередню відповідальність перед Богом, звільнення від «людських вчень» папських теологів.

Реформаційні угруповання використовували гасло свободи як креативну силу, що спрямовує суспільство до позитивних змін, вказує на високу мету. Консервативна пропаганда визначала її як свавілля, руйнацію усіх ієрархічних відносин, неслухняність владі.

Консервативно-католицькі проповідники були переконані в тому, що свобода діє як магічна сила, що заворює суспільство привабливими очікуваннями. Популярність ідеї свободи змушувала католицьких проповідників давати їй своє тлумачення і роз'яснювати простолюду її несумісність з покірністю. Свобода трактувалася як добровільна слухняність, яка не потребує примусу. За словами одного з католицьких проповідників, «свобода – це коли ти безмірно слухняний Божій волі. Павло сказав: де є Дух, там є свобода, і знову ж таки: хто живе блаженним, той показує вище служіння... Ніхто не повинен жити за своєю волею, а в слухняності»¹⁷⁷.

«Християнська свобода» передбачала **публічне каяття**, священників, ченців, теологів за те, що вони століттями вводили «простий народ» в оману. Свобода через акт покаяння відкриває шлях до правди та істини. Для більшості реформаторів істина, правда була наріжним каменем релігійної та соціально-політичної пропаганди. Володіння істиною передбачало свободу в її проповіді, донесенні до широких верств суспільства. Переконаність реформаторів у тому, що вони володіють істиною і на їхньому боці правда, мала наслідком різні тлумачення свободи. Ліберальний підхід обстоював право вибору між оманю і правдою, у радикальних програмах і вченнях переважала ідея примусового повернення до істини тих, хто не хоче її осягати та слідувати їй.

Під впливом масової критики влади та церкви частина людей, які вірою й правдою служили старому режиму, вдавалася до соціального покаяння, визнання провини за те, що вводила простий народ в оману, жила за рахунок тих, хто тяжкою працею заробляв на хліб. Окремі церковні служителі високого рангу добровільно відмовлялись від своїх звань, посад і жалування і починали працювати ремісниками та селянами.

Важливою складовою реформаційної проповіді було гасло **рівності**. У теологічному вимірі воно реалізувалося у доктрині Лютера про загальне священство віруючих. Однак гасло рівності

досить швидко стало рушійною силою не тільки релігійних, а й соціально-політичних перетворень. Рівність виступала як право на усунення церковної ієрархії, ліквідацію церковних інститутів, секуляризацію церковного майна і передачу його громадам. Майно церкви розглядалось як спільне майно усіх віруючих, що також вважалося проявом рівності перед Богом. Радикалізація реформаційного руху породжувала нові тлумачення рівності, зумовлювала розповсюдження цього принципу на соціальні й політичні відносини. Реалізація цих прав мала відбуватися через посилення впливу громад у релігійному і політичному житті.

Жоден реформаційний проект не визначав у деталях основні принципи функціонування суспільства на засадах рівності. У більшості випадків вона фігурувала у формі гасел, закликів, абстрактних положень, чуток про наміри тих чи інших угруповань. Ідея рівності переростала у міф, завдання якого вказати орієнтир, вектор перетворень.

Концепт рівності в різних видах комунікативних дій доповнювало **гасло справедливості**. Таке поєднання переводило людські взаємини у площину юридично-правового виміру. Справедливість передбачала наявність судді, який визначає міру провини людини. У реформаційній ідеології це поняття набуло глибокого релігійного змісту – вчення Лютера про спасіння базувалося на ідеї виправдання людини за вчинені гріхи, відтак, віра перетворюється у головний засіб спасіння. Релігійна проблема виправдання переростає у морально-правову – як жити так, щоб бути виправданим Божим судом. За загальною ідеєю справедливості постає складна проблема постійного оцінювання своїх дій, життя, намірів відповідно до шкали цінностей, яка визначалась Святим Письмом.

У світських відносинах гасло справедливості було спрямоване на утвердження рівності перед судом. Тема справедливості у судах стала однією з головних у програмах і скаргах того часу¹⁷⁸. Існування і перетинання різних понять, що відображають різні нюанси гасла справедливості, було свідченням прагнення непривільованих верств суспільства до утвердження певного правового ідеалу.

За умов гострого протистояння, розпаду суспільства на ворожі табори і групи ключовими слово Реформації стало **братерство**. Нова комунікативність, згідно із задумом реформаторів, має будуватися на засадах братерства, любові до ближнього і до Бога.

Свобода, рівність, справедливість передбачали принципово інший характер взаємин у суспільстві. У масовій свідомості старий порядок ідентифікувався з відчуженням станів і груп, жорсткою соціальною і майновою диференціацією, які породжували атмосферу ворожнечі й протистояння.

Ідея «братерства» поєднувалася з поняттям «союзу» віруючих з Богом, встановленням спільних етичних, моральних законів і принципів життя, які визначаються Божою волею. Відтак, новий «союз» із Богом, передбачав відкритість нової спільноти для усіх станів та верств населення. Для поміркованих реформаторів гасло братерства обмежувалось рівністю перед Богом, для радикально налаштованих лідерів воно полягало у рівності усіх підданих перед владою. Дослідження понять «брати», «сестри» дає підстави стверджувати, що в лексиконі багатьох радикальних та нонконформістських течій вони вживались не тільки як звернення та привітання, а як гасла, заклики до спільних дій¹⁷⁹.

Парадокс полягає в тому, що чим далі суспільство поринало у вирій ворожнечі й протистояння, тим гучніше лунали заклики до любові і братерства. Однак у реальній практиці принцип «братерської любові» означав поділ на тих, хто приймає нові засади релігійних і соціальних відносин, і тих, хто їм протистоїть або не хоче їх визнавати. «Братерська любов» являла собою найбільш суттєвий концепт реформаторської релігійної етики, що спрямовувала людину до прийняття нової системи цінностей.¹⁸⁰

У реформаційній проповіді гасло «братерської любові» було адресовано широким верствам населення, апелювало до почуттів, які йдуть від серця, до інтуїції, яка вважалася більш правильною, ніж раціональні побудови вчених. Осягнути істину можна серцем, відтак вибір правильної віри, шляху розвитку суспільства обумовлений не стільки розумом, логічними міркуваннями, а інтуїцією, довірою. Гасло любові набувало актуальності за умов значного емоційного піднесення в суспільстві, коли ворогуючі сили висловлювали ненависть один до одного і культивували єдність і любов всередині своїх таборів.

Поряд з поняттям «братерської любові» у реформаційній проповіді вживалося поняття «Божої любові». Любов до Бога, слідування заповідям вважалася вище за родинні, соціальні та етнічні зв'язки. У цьому реформатори вбачали запоруку ідеального соціального порядку, позбавлення суспільства від корисливих інтересів, утвердження «загального блага».

«Божа любов» давала єдине начало, якому мали бути підпорядковані усі духовні цінності та інтереси. «Людська любов» насправді не стільки об'єднує, скільки роз'єднує суспільство. Вона побудована на приватному інтересі: «люди люблять заради вигоди, прибутку, покровительства або завдяки особистим симпатіям, подібно язичникам, і забувають про Бога»¹⁸¹. Навіть у тих випадках, коли один творить благо іншому, надає допомогу, він робить це, як правило, з власних інтересів, адже благодійність може слугувати самозвеличенню, прославленню.

«Братерська», «Божа любов» передбачала утвердження суспільного блага, життя заради інших, заради благополуччя суспільства. Відносини між людьми мали будуватися на принципах взаємних обов'язків, розподілу праці заради спільного блага, рівності у сплаті податків. За словами відомого реформатора Вольфганга Капіто, «відповідно до Божої заповіді, ми повинні мати братерську любов один до одного, а не шукати власного інтересу. І, чим вищі ми за станом, тим більше ми зобов'язані служити іншим».

Ще одна група соціальних гасел і міфів стосувалася мети, характеру тих чи інших перетворень, діяльності окремих інституцій, соціальних груп, лідерів. Значна кількість конкретних програмових вимог, положень, ідей визначалася такими поняттями, як «загальне благо», «загальна користь», «загальне добро». За часів Реформації поняття «загальне благо» продовжувало визначати традиційні для Середньовіччя комунальні цінності, такі як «благо міста», злагода, регулювання економічного життя за допомогою статутів, легітимізацію міських служб та інститутів. Воно означало також поширення комунальних принципів на сферу територіальної державності, раціональної організації економічного життя¹⁸².

В епоху перетворень і реформ гасло «загального блага» стало улюбленим виразом як влади, так і опозиційних сил. У преамбулах офіційних документів, поясненнях до законів за його допомогою декларувалися мета і сенс прийнятих рішень або реформ. Таку ж функцію вони виконували у програмах та пропозиціях опозиційних угруповань.

Однак, поряд з декларативним змістом, вислів містив оцінку тих чи інших рішень, намірів, дій, етичних установок. «Загальне благо», «загальна користь» виступали як протилежність приватному інтересу, «приватній користі» окремої особистості

колективу, групи. Поняття «загального блага» широко використовувалось як елемент критики влади, діяльності олігархічних «монопольних» компаній. «Приватне благо», «приватна користь» у станомому суспільстві визнавались негативним явищем. Перший трактат, в якому було заявлено про цінність приватного інтересу, приватної користі, побачив світ 1564 року. Його автор, Леонард Фронсберг, склав «похвалу» приватному інтересу, як такому, що створює підвалини «загального блага»¹⁸³.

Політичне значення «загального блага» зводилося до функцій та обов'язків влади щодо захисту інтересів підданих. На рівні повсякденності це призводило до постійної конфронтації людей з владою, яка, за їхнім переконанням, не турбувалась про дотримання принципу «загального лага», а діяла у своїх інтересах. Відтак, боротьба за втілення ідеї «загального блага» призводила до протестів проти влади та її політики.

Піднесення реформаційного руху, релігійний і соціальний розкол, наростання масових заворушень, перетинання різних суспільно-політичних рухів і течій призводило до загального погіршення ситуації, економічного розладу, кризових явищ. За таких умов визріває бажання наведення порядку, встановлення чітких правил у церковному, політичному і соціальному житті.

Одним з ключових елементів комунікативної культури Реформації було гасло «**порядку**». У реформаційному русі воно виконувало функцію каталізатора перетворень, мета яких – утвердження «правильного» устрою на засадах справедливості, рівності, забезпечення прав підданих. Особливу роль відігравали міфи про ідеальний порядок, у першу чергу «Божий порядок». Суспільство не може постійно перебувати у стадії невизначеності, наявності й співіснуванні різних укладів і систем, протистояння і ворожнечі. Руїнація старої церковної системи потребувала утвердження і закріплення тих позицій, які вдалося завоювати реформаторським силам. Інтереси влади і нової еліти полягали в наведенні порядку у всіх сферах суспільного життя. Репресії проти демократичного руху супроводжувались заходами щодо встановлення в суспільстві суворої дисципліни, чітких законодавчо оформлених правил. У соціальній практиці це зводилося до виховання слухняного, дисциплінованого підданого, який виконує закони і, водночас, перебуває під захистом держави.

Соціальна дисципліна виступала як складова загального блага, благополуччя людини і суспільства. Порядок тлумачився не тільки як дисципліна, слухняність, але й як захист життя, майна, власності. У масовій свідомості популярності набула ідея «доброї поліції», «доброї безпеки», громадського порядку.

Влада та її ідеологи під час формуванні нової системи державного управління посилялися на негативний досвід революційного періоду, однак, запозичували з нього «позитивну» лексику при формуванні нової державної політики. Переважна більшість документів містила декларації про «загальне благо», «загальну користь», «справедливість», «порядок».

Постає питання про **дійовість соціальних гасел**. Наскільки вдавалось їх реалізувати й втілити в життя?

У масовій свідомості постійно визнавалась глибока розбіжність між гаслами і реальною дійсністю. Саме це стало джерелом радикальних дій заради зміни дійсності відповідно до ідеалів. У суспільстві переважала думка про «реальність» загальних понять, їх існування незалежно від стану речей. Завдання полягало в тому, щоб втілити універсалії та привести життя у відповідність з ними. Відтак, універсальні гасла відображають соціальні міфи й набували значної комунікативної дієвості. Сила соціальних міфів полягає у їх позачасовій природі, вони існують самі по собі як ідеальні моделі, котрі з різних причин не вдається втілити в життя. У християнському світогляді ідеали вкорінені у далекому минулому або в біблійній історії. Реформатори виступали не як творці ідеалів, а як люди, що знаходили й відкривали їх заново під нашаруваннями хибної традиції, «людських вигадок».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Переклад з нім. – Львів, 2000.

Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. : Наука, 2000.

Варбанец Н.В. Йохан Гутенберг и начало книгопечатания в Европе – М., 1980.

Гофф Ле Ж. Середньовічна уява. – Львів, 2007.

Гофф Ле Ж. Интеллектуалы в Средние века. – М., 1997.

Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972.

Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.

Добиаиш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие. – М., 1987.

Дюбі Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років. Переклад з фр. – Київ, 2003.

Дятлов В. О. Проблеми символічної комунікації Середньовіччя і раннього Нового часу в сучасній західноєвропейській гуманітарній науці // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – Чернігів 2005. – Вип. 32. №4. – С. 11 -16.

Дятлов В. О. Комунікативна культура Середньовіччя і раннього Модерну в сучасній німецькій історіографії Від історії комунікації до історичної комунікології? // Сіверянський літопис. – 2007. – №. 1. – С. 106 -116.

Дятлов В. О. Чого не знав герцог? Князівська влада і комунікативна культура Реформації. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – Чернігів 2006. – Вип. 34. №4. – С. 11 -16.

История чтения в западном мире от Античности до наших дней / Ред.-сост. Г. Кавалло, Р. Шартье; пер. с фр., 2008.

Киселева Л. И. О чем рассказывают средневековые рукописи. – М., 1978.

Кудрявцев О. Ф. Идеал ученого сообщества в итальянских академиях XV – XVII веков и утопии // История социалистических учений – М., 1983.

Малов В. Н. Каллиграфия и ренессансное сознание // Типология и периодизация культуры Возрождения. – М., 1978. – С. 174.

Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. – К., 2004.

Мангуэль А. История чтения. – Екатеринбург, 2008.

Очерки потестарной имагологии / Под ред. М. А. Бойцова и Ф. Б. Успенского. – СПб., 2010.

Хейзинга Й. Осень Средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М., 1988.

Використані джерела та література

---

¹ Репина Л. П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – №5. – С. 39; Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte. / Hrsg. v. Th. Mergel und Th. Welskopp. – München, 1997.

² Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // Вопросы философии – 1997. – № 1. – С. 8.

³ Массовая коммуникация и формирование современного социокультурного пространства. «Круглый стол». // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 76.

⁴ Чудновская И. И. Коммуникативные стратегии на пороге XX века // Вестник Московского государственного университета – Сер. 18: Социология и политология. – 1999. – № 3. – С. 173; Яковлев И. П. О коммуникологии как науке. О коммуникативных процессах // Там же. – С. 212-215.

⁵ Goetz H.-W. Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung. – Darmstadt, 1999. – S. 11-16.

⁶ Sprandel R. Mentalitäten und Systeme. Neue Zugänge zur mittelalterlichen Geschichte. – Stuttgart, 1972. – S. 11.

⁷ Трубникова Н. В., Уваров П. Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции // Новая и новейшая история – 2004. – № 6. – С. 128.

⁸ Althoff G. Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. – Darmstadt, 2003; Dörrich C. Poetik des Rituals. Konstruktion und Funktion politischen Handelns in mittelalterlichen Literatur. – Darmstadt, 2002; Kiening C. Zwischen Körper und Schrift. Texte vor dem Zeitalter der Literatur. – Frankfurt a. M., 2003; Das Theater des Mittelalters und der frühen Neuzeit als Ort und Medium sozialer und symbolischer Kommunikation / Hg. v. C. Meier, H. Meyer, C. Spanilz, Münster, 2004; Witthöft C. Ritual und Text. Konstruktion und Reflexion symbolischer Kommunikationsformen in der spätmittelalterlichen Historiographie und Literatur im Südosten des Reichs. – Darmstadt, 2004; Groebner Valentin Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. – Konstanz, 2000; Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. – Stuttgart, 2001.

⁹ Stolberg-Rilinger. Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven // Zeitschrift für historische Forschung. – 2004. – Bd. 31. – H. 4. – S.

¹⁰ Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Переклад з нім. – Львів, 2000.

¹¹ Böning H. Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel. – Bremen, 2002; Böning H. Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel. – Bremen, 2002.

Cecilia N., Andreas W. (Hg.). Forme della comunicazione politica in Europa nei secoli XV – XVIII / Formen der politischen Kommunikation in Europa vom 15. bis 18. Jahrhundert. Suppliche, gravamina, lettere / Bitten, Beschwerden, Briefe. – Berlin, 2004; Susanne R. / G. Schwerhoff (Hg.). Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume im Spätmittelalter und früher Neuzeit. – Wemar; Wien, 2004; Schinz Simone. Sitte, Moral, Anstand und das Phänomen Öffentliche Meinung im England des 18. Jahrhunderts. – Remscheid, 2004.

¹² Шартъе Р. Культурные истоки Французской революции. – М., 2001.

¹³ Althoff G. Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde. – Darmstadt, 1997; Görlich K. Die Ehre Friedrich Barbarossas. Kommunikation, Konflikt und politisches Handeln im 12. Jahrhundert. – Darmstadt, 2001.

¹⁴ Führer K. Ch., Hackett K., Schildt A. Öffentlichkeit – Medien – Geschichte. Konzepte der modernen Öffentlichkeit und Zugänge ihrer Erforschung // Archiv für Sozialgeschichte. – 2001. – Bd. XXXXI.

---

¹⁵ Körber E.-B. Öffentlichkeit der frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1525 bis 1618. – Berlin, New York, 1998. – S. 2.

¹⁶ Op. cit. – S. 3.

¹⁷ S. Rau / G. Schwerhoff (Hg.). Zwischen Gotteshaus und Taverne... – S. 22, 76, 156.

¹⁸ Weckel U. Zwischen Häuslichkeit und Öffentlichkeit. Die ersten deutschen Frauenschriften im späten 18. Jahrhundert und ihr Publicum. – Tübingen, 1998.

¹⁹ Das Geheimnis am Beginn der europäischen Moderne / Hg. v. G. Engel, Brita Rang, Klaus Reichert u. a. – Frankfurt a. M., 2002.

²⁰ Lutter Ch. Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I. (1495-1508). – München, 1998.

²¹ Lutter Ch. Op. cit. – S. 12-14.

²² Köln als Kommunikationszentrum. Studien zur frühneuzeitlichen Stadtgeschichte. – Köln, 1999.

²³ Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. – К., 2004. – С. 4.

²⁴ Visualisation / ed. Roland Mortier. – Berlin, 1999; Kommunikation als Beobachtung / Hrsg. v. H. Knoch. – Paderborn, 2003.

²⁵ Малов В. Н. Каллиграфия и ренессансное сознание // Типология и периодизация культуры Возрождения. – М., 1978. – С. 174.

²⁶ Киселева Л. И. О чем рассказывают средневековые рукописи. – М., 1978. – С. 50.

²⁷ Уколова В. И. «Последний римлянин». Боэций. – М., 1987. – С. 48.

²⁸ Schubert E. Fahrendes Volk im Mittelalter. – Bielefeld, 1995. – S. 206-207.

²⁹ Рихтер М. Латынь – ключ к пониманию мира раннего Средневековья? // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991. – С. 127

³⁰ Ле Гофф Жак. С небес на землю. (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII – XIII вв.) // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991. – С. 35.

³¹ Dörrich C. Poetik des Rituals. Konstruktion und Funktion politischen Handels in mittelalterlichen Literatur. – Darmstadt, 2002; Kiening C. Zwischen Körper und Schrift. Texte vor dem Zeitalter der Lieteratur. – Frankfurt a. M., 2003; Das Theater des Mittelalters und der frühen Neuzeit als Ort und Medium

sozialer und symbolischer Kommunikation / Hg. v. C. Meier, H. Meyer, C. Spanilz, Münster, 2004; Witthöft C. Ritual und Text. Konstruktion und reflexion symbolischer Kommunikationsformen in der spätmittelalterlichen Historiographie und Literatur im Südosten des Reichs. – Darmstadt, 2004; Groebner Valentin Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. – Konstanz, 2000; Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. – Stuttgart, 2001.

³² Althoff G. Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im frühen Mittelalter. – Darmstadt, 1990. – S. 26-27; Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. – Stuttgart, 2001. – S. 160.

³³ Althoff G. Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. – Darmstadt, 2003. – S. 10, 30-32.

³⁴ Schreiner K. Nudis pedibus. Barfüßigkeit als religiöses und politisches Ritual. // Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. – Stuttgart, 2001. – S. 53-124, S. 77, 102-103.

³⁵ Im Spannungsfeld von Recht und Ritual. Spezielle Kommunikation im Mittelalter und Früher Neuzeit / Duchhardt H., Melville G. (Hgg.). (Norm und Struktur 7). – Köln, 1997.

³⁶ Андреев М. Л. Трагедия Альбертино Муссато «Эцеринида» // Художественный язык Средневековья. – С. 43.

³⁷ Bulst N. Kleidung als sozialer Konfliktstoff. Probleme kleidungsgesetzlicher Normierung im sozialen Gefüge // Saeculum. – 1993. – Bd. 44. – H. 1. – S. 32.

³⁸ Ibid. – S. 36-37. Simon-Muscheid Katharina. «Und ob sie schon einen dinst finden so sind sie nit bekleidet dernoch»; Die kleidung städtischer Unterschichten zwischen Projektionen und Realität im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit // Saeculum. – 1993. – Bd. 44. – H. 1. – S. 47.

³⁹ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М. 1990. – С. 170.

⁴⁰ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М. 1992. – С. 90.

⁴¹ Роттердамський Еразм. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини. В. Литвинова, Й. Кобова. – К., 1993. – С. 53.

⁴² Herrmann K. J. Schwäbisch Gmünder Schreiber im Mittelalter und der frühen Neuzeit // Gmünder Studien. – 1976. – Jg-1. – S. 101-102.

⁴³ Косминский Е. А. Историография средних веков. – М., 1963. – С. 46-48.

⁴⁴ Лебек С. Происхождение франков. V – IX века. Т. 1. – М., 1993.

---

⁴⁵ Alltag im Spätmittelalter / Hrsg. v. H. Kühnel. – 3. Aufl. – Graz; Wien; Köln; 1986. – S. 115.

⁴⁶ Ibid. – S. 114.

⁴⁷ Boockmann H. Die Stadt im späten Mittelalter. – München, 1986. – S. 72.

⁴⁸ Паль Ю. Городская площадь: от Средневековья до эпохи барокко. // Культуры. – 1983. – № 1. – С. 20.

⁴⁹ Бульст Н. Почитание святых во время чумы. Социальные и религиозные последствия эпидемии чумы в позднее Средневековье. // Одиссей. Человек в истории. 2000. – М., 2000. – С. 152-153.

⁵⁰ Oexle O. Liturgische Memoria und historische Erinnerung. Zur Frage nach dem Gruppenbewusstsein und dem Wissen der eigenen Geschichte in den mittelalterlichen Gilden // Tradition als historische Kraft. – Berlin, New York, 1992. – S. 323

⁵¹ Фавье Жан. Франсуа Вийон. – М., 1991. – С. 54.

⁵² Перну Р., Клэн М.-В. Жанна д'Арк. – М., 1992. – С. 196-197.

⁵³ Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М, 1990. – С. 138.

⁵⁴ Дюбі Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років. Переклад з фр. – Київ, 2003. – С. 232.

⁵⁵ Alltag im Spätmittelalter / Hrsg. v. H. Kühnel. 3. Aufl. – Graz, Wien, Köln, 1986. – S. 315-322.

⁵⁶ Menzel M. Predigt und Predigtorganisation im Mittelalter // Historisches Jahrbuch. – 1991. – Bd. 111. – S. 337-384.

⁵⁷ Schindler N. Die Prinzipien des Hörensagens. Predigt und Publikum in der Frühen Neuzeit // Historische Anthropologie: Kultur. Gesellschaft. Alltag. – 1993. – Jg. 1. – H. 3. – S. 362-363.

⁵⁸ Schindler N. Die Prinzipien des Hörensagens. Predigt und Publikum in der Frühen Neuzeit // Historische Anthropologie: Kultur. Gesellschaft. Alltag. – 1993. – Jg. 1. – H. 3. – S. 364.

⁵⁹ Хейзинга Й. Осень Средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М., 1988. С.11

⁶⁰ Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М, 1990. – С.49

⁶¹ Попова М. К. Английские отшельницы XIII века: быт и нравы // Общности и человек в средневековом мире. – М., 1992. – С. 124.

⁶² Экхарт М. Об отрешенности. – М., 2001. – С. 17.

⁶³ Там само. – С. 213.

⁶⁴ Schubert E. Op. cit. – S. 300-301.

⁶⁵ Фролов Э. Д. Политические лидеры афинской демократии (опыт типологической характеристики) // Политические деятели Античности, Средневековья и Нового времени. Межвуз. сб. – Л., 1983. – С. 15.

⁶⁶ Althoff G. Die Macht der Rituale... S. 17-28.

⁶⁷ Хачатурян Н. А. Возникновение Генеральных Штатов во Франции. – М., 1976. – С. 75.

⁶⁸ Калмыкова Е. В. Официальная пропаганда английской внешней политики в XIV – XV вв. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы / Отв. ред. Н. А. Хачатурян. – М., 2004. – С. 83.

⁶⁹ Althoff Gerd. Die Macht der Rituale... – S. 68-69.

⁷⁰ Ibid. – S. 136-141.

⁷¹ Хачатурян Н. А. Политический театр власти: личности, свершения, иллюзии // Индивидуальное и коллективное в истории. Материалы международной конференции. 24 -27 сентября 2001 года. – Саратов, 2004. – С. 135.

⁷² Schreiner K., Schwerhoff G. (Hgg.). Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit (Norm und Struktur 5). – Köln, 1995.

⁷³ Dorste H. Habitus und Sprache. Kritische Anmerkungen zu Pierre Bourdieu // Zeitschrift für historische Forschung. –2001. – Bd. 28. – H. 1. – S. 95-120.

⁷⁴ Görich K. Ehre Friedrich Barbarossas. Kommunikation, Konflikt und politischen Handeln in 12. Jahrhundert. – Darmstadt, 2001. – S. 369.

⁷⁵ Backmann S., Künast H.-J., Ullmann S., Tlusty B. A. (Hg.) Ehrkonzepte in der frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen. – Berlin, 1998. – S. 53.

⁷⁶ Калмыкова Е. В. Официальная пропаганда английской внешней политики в XIV – XV вв. // Королевский двор в политической культуре средневековой Европы / Отв. ред. Н. А. Хачатурян. – М., 2004. – С. 94-95.

⁷⁷ Groebner V. Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. – Konstanz, 2000.

⁷⁸ Sander F. S. Feudalstaat und bürgerliche Verfassung. Ein Versuch über die Grundproblem der deutschen Verfassungsgeschichte. – Berlin, 1906. – S 53-54, 129, 135.

---

⁷⁹ Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spätmittelalterlicher deutschen Städte // Zeitschrift für historische Forschung. – 2001. – Bd. – 28. – Н. 1. – S. 5.

⁸⁰ Дятлов В. А. "Общая польза" в немецком обществе XV - XVI вв. // Вестник Удмуртского ун-та. – 1995. – № 2. – С. 63-84.

⁸¹ Рогачевский Ф. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII – XVII вв. – СПб, 1996. – С. 133-134

⁸² Münster G. S. «Sprachspiele»: Anredekonflikte im Spannungsfeld vom Rang und Wert // Zeitschrift für Historische Forschung. – 2005. – Bd. 32. – Н. 1. – S. 2-3.

⁸³ Ibid. – S. 15.

⁸⁴ Сванидзе А. А. Живые общности, общество и человек в средневековом мире Европы // Общности и человек в средневековом мире. – М., 1992. – С. 9

⁸⁵ Лучицкая С. И. Групповая идентичность крестоносцев (опыт анализа хроники) // Общности и человек в средневековом мире. – М., 1992. – С. 135-136.

⁸⁶ Шушарин Д. Две Реформации. Очерки по истории Германии и России. – М., 2000. – С. 65-66.

⁸⁷ Харитонович Д. С. Средневековый мастер и его представление о вещи // Художественный язык средневековья. – М., 1982. – С. 32-33

⁸⁸ Немецкий город XIV – XV вв. Сборник материалов / Под ред. В. В. Стоклицкой-Терешкович. – М., 1936. – С. 61-62.

⁸⁹ Stejskal K. Die Rolle des Narren am Vorabend des Bauernkrieges // Der Deutsche Bauernkrieg und Thomas Müntzer / Hrsg. v. M. Steinmetz, Leipzig, 1976. – S. 260.

⁹⁰ Schubert E. Farendes Volk im Mittelalter. – Bielefeld, 1995. – S. 136-137.

⁹¹ Streitkulturen, Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit / Hg. v. M. Eriksson u. B. Krug-Richter. – Köln, 2003. – S. 10

⁹² Хейзинга. Осень Средневековья... – С.133.

⁹³ Там само. – С.138.

⁹⁴ Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Переклад з нім. – Львів, 2000. – 91.

⁹⁵ Там само. – С. 96.

⁹⁶ Михайлов А. Средневековый французский фарс // Средневековые французские фарсы. – М., 1981. – С. 22-23.

⁹⁷ Бессмертный Ю. Л. Мир глазами знатной женщины XI в. (К изучению мировосприятия каролингской знати) // Художественный язык Средневековья. – М., 1982. – С. 86.

⁹⁸ Там само. – С. 85

⁹⁹ Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие. – М., 1987. – С. 202

¹⁰⁰ Жак Ле Гофф. С небес на землю. (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII – XIII вв.) // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991. – С. 33

¹⁰¹ Гофф Ле Ж. Интеллектуалы в Средние века. – С. 99-101.

¹⁰² Там само. – С. 102.

¹⁰³ Дюбі Ж. Доба соборів... – С. 25.

¹⁰⁴ Гофф Ле Ж. Интеллектуалы в Средние века... – С. 30-32.

¹⁰⁵ Киселева Л. И. О чем рассказывают средневековые рукописи. – М., 1978. – С. 35.

¹⁰⁶ Гофф Ле Ж. Интеллектуалы в Средние века... – С. 12.

¹⁰⁷ Паль Ю. Городская площадь: от Средневековья до барокко. // Культуры. – 1983. – № 1. – С. 32.

¹⁰⁸ Зубов П. В. Архитектурная теория Альберти // Леон Баттиста Альберти. – М., 1977. – С. 123-124, 127.

¹⁰⁹ Варбанец Н.В. Йохан Гутенберг и начало книгопечатания в Европе – М., 1980. – С. 246.

¹¹⁰ Там само. – С. 272.

¹¹¹ Мак-Люэн Маршалл. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. Пер. с англ. – Киев, 2004. – С. 196.

¹¹² Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди... – С. 264.

¹¹³ Йейтс Ф. Искусство памяти. СПб, 1997. – С. 5.

¹¹⁴ Хаттон П. История как искусство памяти. СПб, 2003. – С. 25.

¹¹⁵ Касаткин А. А. Культ латыни в эпоху Возрождения (генезис и исход) // Культура эпохи Возрождения. – М., 1986. – С. 36.

¹¹⁶ Шишмарев В. Ф. Избранные статьи: История итальянской литературы и языка. – Л., 1972. – С. 114; Касаткин А. А. Очерки истории литературного итальянского языка XVIII – XX вв. – Л., 1976. – С. 12

-
- ¹¹⁷ Маслобоева Л. Е. Античность и современность в поэтической реформе плеяды // Культура эпохи Возрождения. – М., 1986. – С. 48
- ¹¹⁸ Таценко Т. Н. Реформация и начальное образование в немецких школах XVI века // Городская культура. Средневековье и начало Нового времени / Под ред. В. И. Рутенбурга. – Л., 1986. – С. 141-142.
- ¹¹⁹ Там само. – С. 60.
- ¹²⁰ Челлини Б. Жизнь Бенвенуто, сына маэстро Джованни Челлини, флорентийца, написанная им самим во Флоренции. Пер. с итал. М. Лозинского. – М., 1987. – С. 141-144.
- ¹²¹ Чиколини Л. С. «Рассказ о собственных книгах» Кампанеллы // История социалистических учений. 1985. Сб. статей. – М., 1985. – С. 197.
- ¹²² Пинский Л. Е. Эразм и его «Похвала глупости» // Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М., 1960. – С. 128.
- ¹²³ Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди. – К., 1993. – С. 15.
- ¹²⁴ Там само. – С. 15.
- ¹²⁵ Пуришев Б. Немецкие прозаические шванки и народные книги эпохи Возрождения // Немецкие шванки и народные книги XVI века. – М., 1990. – С. 17.
- ¹²⁶ Петрарка Франческа. Эстетические фрагменты. – М., 1982. – С. 52.
- ¹²⁷ Хлодовский Р. И. Декамерон. Поэтика и стиль. – М., 1982. – С. 318.
- ¹²⁸ Баткин Л. М. Гуманисты: Стиль жизни, стиль мышления. – С. 96.
- ¹²⁹ Баткин Л. М. Там само. – С. 31
- ¹³⁰ Петрарка Ф. Эстетические фрагменты. – М., 1982. – С. 51-52.
- ¹³¹ Немилов А. Н. Идеал «ученого отшельничества» у немецких гуманистов // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984. – С. 111-112.
- ¹³² Там само. – С. 114.
- ¹³³ Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. – М., 1978. – С. 59.
- ¹³⁴ Там само. – С. 59.
- ¹³⁵ Аверинцев С. С. Античный риторический идеал и культура Возрождения // Античное наследие в культуре Возрождения – М., 1984. – С. 146, 152.
- ¹³⁶ Врубель А. Этико-педагогические взгляды Гийома Бюде (Трактат «О воспитании государя») // Возрождение: культура, образование, общественная мысль. Меж вуз. Сб. науч. трудов. – Иваново, 1985. – С. 96.

¹³⁷ Ревякина Н. В. Античные источники итальянской гуманистической педагогики XV в. // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984. – С. 67.

¹³⁸ Гуковский М. А. Итальянское возрождение. 2-е изд. – Л., 1990. – С. 548-549.

¹³⁹ Немилов А. Н. Рудольф Агрикола в Ферраре (к вопросу о культурных контактах кватроченто) // проблемы культуры итальянского Возрождения. – М., 1979. – С. 40.

¹⁴⁰ Кудрявцев О. Ф. Идеал ученого сообщества в итальянских академиях XV – XVII веков и утопии // История социалистических учений – М., 1983. – С. 228.

¹⁴¹ Kreiker S. Armut, Schule, Obrigkeit. Armenversorgung und Schulwesen in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Bielefeld, 1997. – S. 125, 197, 200-220.

¹⁴² Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с немецкого под ред. Д.В.Скляднева. – СПб. Наука, 2000. – С. 39.

¹⁴³ Brockmann Th. Die Konzilfrage in den Flug- und Streitschriften des deutschen Sprsraumes 1518-1563. – Göttingen, 1998.

¹⁴⁴ Февр Л. История и психология// Бои за историю М. 1991. – С. 100.

¹⁴⁵ Guchmann M. N. Die Sprache der deutschen politischen Lieteratur in der Zeit der Reformation und des Bauernkrieges. – Berlin, 1974. – S. 17.

¹⁴⁶ Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposion 1980 / Hrsg. V. H.-J. Köhler. – Stuttgart, 1981.

¹⁴⁷ Rupprich H. Die deutsche Lieteratur vom spätät Mittelalter zum Barock. – Т. 2. – München, 1973. –S. 112; Goertz H.-J. Bannwerfer des Antichrist und die „Hetzhunde des Teufels“. Die antiklerikale Spitze der Bildpropaganda in der Reformation // ARG –1991. – Jg. 82. – S. 14, 21-24.

¹⁴⁸ Schnabel H. Zur Historischen Beurteilung der Schrifthänler in der Zeit der frühen Reformation und Bauernkrieges // Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt –Universität Berlin. – 1965. – Jg. 14. – S. 869-881.

¹⁴⁹ Friedensburg W. Beiträge zum Briefwechsel der katholischen Gelehrten Deutschlands im Reformationszeitalter // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – 1898. – Bd. 18. – S. 117.

¹⁵⁰ Kalkoff P. Die Depeschen des Nuntius Aleander von Wormser Reichstage 1521. 2. Aufl. – Halle a. Saale, 1897. – S. 127.

¹⁵¹ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen. Hrsg. v. F. Geß. Bd. 1. Leipzig, 1905. – S. 641.

¹⁵² Ibid. – S. 641.

-
- ¹⁵³ Schildt J. Zur Entwicklungstendenzen der deutschen Sprache zur Zeit der frühbürgerlichen Revolution // Der Deutsche Bauernkrieg 1524/25. Geschichte – Tradition – Lehren. / Hrsg. V. G. Brendler u. A. Laube. – Berlin, 1977. – S. 181.
- ¹⁵⁴ Maurer Justus. Prediger im Bauernkrieg. – Stuttgart, 1979.
- ¹⁵⁵ Akten zur Kirchenpolitik Herzog Georg von Sachsen... – C. 260, 286-288.
- ¹⁵⁶ Flugschriften aus der ersten Jahren der Reformation Bd. 1. Leipzig, New York, 1906. – S. 11, 47.
- ¹⁵⁷ Ibid. – S. 9-10, 47.
- ¹⁵⁸ Ibid. – S. 11.
- ¹⁵⁹ Ibid. – S. 30
- ¹⁶⁰ Ibid. – S. 13.
- ¹⁶¹ Ibid. – S. 23.
- ¹⁶² Ibid. – S. 11.
- ¹⁶³ Satiren und Pasquille aus der Reformationszeit / Hrsg. v. O. Schade. Bd. 3. Hannover, 1858. S. 129, 130. – S. 129 130.
- ¹⁶⁴ Flugschriften aus der ersten Jahren der Reformation Bd. 1... – S. 160.
- ¹⁶⁵ Ibid. – S. 161.
- ¹⁶⁶ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция. – М., СПб., 2000. – С. 292
- ¹⁶⁷ Пименова Л. А. Дворянство накануне Великой французской революции. – М., 1986. – С. 123
- ¹⁶⁸ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen... – S. 210, 228.
- ¹⁶⁹ Ibid. – S. 267, 716.
- ¹⁷⁰ Вельдер Р. К вопросу о феномене подсознательной агрессивности // Общественные науки и современность –1993. – №3. – С. 183.
- ¹⁷¹ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen... – S. 271.
- ¹⁷² Фрейд. З. Будущее одной иллюзии. – Харьков, 2013. – С. 3.
- ¹⁷³ Фрейд. З. Там сомо. – С. 4.
- ¹⁷⁴ Flugschriften der Bauernkriegszeit. Berlin, 1975. – S. 156.
- ¹⁷⁵ Ibid. – S. 156.
- ¹⁷⁶ Ibid. – S. 286.

¹⁷⁷ Briefe und Akten zur Visitationsreise des Bischofs Johannes VII von Meissen in Kurfürstentum Sachsen 1522 // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1908. – Jg. 5. – S. S. 279.

¹⁷⁸ Wunder H. „Justicia, Teutonice fromkeyt: Theologische Rechtfertigung und bürgerliche Rechtschaffenheit. Ein Beiträge zu Sozialgeschichte eines theologischen Konzepts // Moeller B. Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte. 1996. / Hrsg. V. B. Moeller. Gütersloh, 1998. – S. 314-317.

¹⁷⁹ Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation / Hg. v. S. Looss und. M. Matthias. – Lutherstadt Wittenberg, 1998. – S. 292.

¹⁸⁰ Ibid. – S. 292.

¹⁸¹ Karlstadt A. Karlstadts Schriften aus den Jahren 1523-1525. / Hrsg. v. E. Hertzsch. Bd. 1. Halle/S., 1956. – S. 57.

¹⁸² Blickle P. Der Gemeine Nutzen. Ein kommunaler Wert und seine politische Karriere // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe /Hg. v. H. Münkler und H. Bluhm. – Bd. 1. – Berlin, 2001. – S. 89, 94.

¹⁸³ Vogler G. Gemeinnutz und Eigennutz bei Thomas Müntzer // Der Theologe Thomas Müntzer. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Lehre. / Hg. v. S. Bräuer und H. Junghans. Berlin, 1989. – S. 181.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДЯТЛОВ
Володимир Олександрович

**ІСТОРИЧНА КОМУНІКОЛОГІЯ
ТА КУЛЬТУРА КОМУНІКАЦІЇ
ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
І РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ**
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Технічний редактор

О. Клімова

Комп'ютерна верстка
та макетування

О. Клімова

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 11.01.2016 р. Формат 60 x 84 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк. арк. 9,3. Обл.-вид. арк. 8,1.

Наклад 100 прим. Зам. № 794.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел. (0462)972-661